

Dt. II. 3199.

1891. OKTÓBER.

XV. ÉVFOLYAM.

VIII. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A M. T. AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

HEINRICH GUSZTÁV, P. THEWREWK EMIL, NÉMETHY GEZA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1891

Szerkesztőség: VIII. Múzeum-körút 18.

TARTALOM.

Wessely Ödön, Kazinczy Ferencz Gessner-fordítása.

Baló József, Bajza József dramaturgiai munkálkodása.

Cserép József, Asinius Pollio.

Kiss Antal, Kazinczy Ferencz levelezése 1790—1802.

Szamota István, Történeti, nép- és földrajzi könyvtár.

HAZAI IRODALOM: Schack Béla, Német olvasókönyv kereskedelmi iskolák számára, **Balassa József**. — Wagner Lajos, A német poétika vázlata, **Petz Gedeon**. — Schill Salamon, Görög régiségek és a görög művészet története, **Pozder Károly**. — Erdélyi János, Tanulmányok, **Váczy János**. — Simon József Sándor, Platon Theaitetosa, **Flinóczy Ernő**. — Könyvészet.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) 1-én, évi 50 nyvi terjedelemben jelen meg.

Előfizetési ára: Egész évre 6 frt, fél évre 3 frt. Egyes füzetek ára 60 kr., a kettős füzeteké 1 frt 20 kr.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, ezen társaság okleveleinek kiállításai árai, valamint a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, a lakásváltoztatások bejelentései, szóval mindenemű a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz Budapest, vár, Verböcsey-utca 16. sz. küldendők.

KAZINCZY GESSNER-FORDÍTÁSA.

I.

Az egyes korok hangulatát kétségkívül azon irodalmi művek tükrözik vissza leghívebben, melyek legnépszerűbbek, mert azt a művet olvassák leginkább az emberek, melyben saját érzelmeiket, saját lelki állapotukat találják festve, s annál élénkebb e munkák hatása, minél több közös vonást mutatnak föl az olvasó lelkületével.

A mult század második fele ismét egyike azon korszakoknak, melyben az idyllköltészet volt közkedveltségű, s az idyll örvendett általános elterjedésnek. És ez általános elterjedés egyik jele annak, hogy az emberek kedélye, mely oly fogékony az idyll naiv és sentimentalis szépségei iránt, nem a rendes, természetes állapotban van, hogy a beteges exaltatio oly általános, mintha az emberek a levegővel szítták volna magukba.

Ha kutatjuk, hogy e korban mik voltak az emberek legnépszerűbb olvasmányai, azt fogjuk találni, hogy ezek mind sentimentális jellegűek. A sentimentális vonás erősen érvényesül mindazon művekben, melyekben akkor egész Európa gyönyörködött. A *«Nouvelle Heloise»*-en kezdve, a *Wertherrel* folytatva a kevésbé jelentős művek egész seregében mindenütt a sentimentalismus az uralkodó. Ez irány hatása mutatkozik nálunk a *Fanny hagyományai*ban, *Kártigámban*, *Bácsmegyeiben*, s egyes harmadrangú német sentimentalis regények fordításában. E sentimentalis vonással függ össze a természetnek rajongó szeretete, mit e művek szintén híven tükröztetnek vissza.

A kedélyek mind betegek. Mindig hasonló sentimentalis hangulat uralkodik fölöttük, a minő e művekből áramlik felénk. E beteg kedélyek mind rajognak az idyllért, s különösen az ezen század izlése szerint módosult idyllért, melyben feltalálhatják, a

mi után sovárognak. Feltalálják azt a sentimentalis hangulatot, mely az ő lelkük hangulatával oly rokon; feltalálják a természetnek azt a kultuszát, mely Rousseaútól kiindulva egész Európában elterjedt; feltalálják ideáljukat az emberről, a társadalomról, az életről, s a boldogságról, melyek ideálja *így* szintén a Rousseau eszméinek hatása alatt született meg. Vigasztalás nekik, ha érzékeny kedélyüknek szabad folyást engedve együtt érzeleghetnek érzelő pásztoraikkal, ha velük együtt gyönyörködhetnek a lombok suttogásában, patakok morajában, mezőn és erdőn a virágok ezreiben, hallgatva a «szerelmes galambok nyögdecselését», s benépesítve a vidékeket nymphákkal, faunokkal; vigasztalás nekik elfordulni e világ nyomorúságaitól, melyet a hét éves háború s a civilizáció hatása alatt kifejezett sok visszásság majdnem elviselhetlenné tesz, — s gyönyörködni ama boldog paradicsomi élet rajzában, hol az ember a maga ártatlanságában, természetességében, a civilizáció furfangjaitól meg nem mételyezve jelenik meg. Vigasztalás nekik mindez, s mind e vigasztalást együtt lelik föl az idyllben. A sentimentális regényekben csak a sentimentális hangulat s a természet kultusza, a Robinsonadokban s az utópikus regényekben csak a természetben alapuló, s a művelődés raffineriáitól ment boldog élet rajza van meg: az e korszakbeli idyll azonban egyesíti mind a kettőnek e különösen kedvelt tulajdonságait.

II.

Ime ez magyarázza meg Gessner Salamon óriási hatását.*) Idylljeit remekműveknek tartják és sietnek lefordítani. Francia, angol, olasz, portugál, hollandi, dán és orosz nyelven, s némely nyelven több fordításban is jelennek meg. De nemcsak hogy lefordítják majd minden számottevő európai nyelvre, hanem átdolgozzák, versbe szedik és sokszorosán utánozzák. Pedig Gessner maga is utánzó, s művei az utánzat legjellemezőbb tulajdonságaival bírnak. Eredetijének csak külső sajátságait adja vissza, csak úgy szólván technikai fogásait sajátítja el, de a szellem, mely ez idylleket

*) Gessner S. szül. 1730-ban Zürichben. Idylleket, pásztorregényeket (Daphnis, Ábel halála) s pásztorjátékokat (Evander és Alcinna, Eraszt) írt. Meghalt 1788. márcz. 2. Gessner életét l. Kirschnersche Nat. Bibl. 41. k. Gessners Werke. Mit Einleitung von Ad. Frey.

átlengi, egészen más mint mintájáé, Theokrité. *) Ez a szellem a XVIII. század második felének szelleme. De épen ezért volt oly nagy hatása. Gessnert Theokrit fölé helyezték a kortársak nem egyszer, mert a naivitást, a gyöngédséget sokkal fokozottabb mérvben találták föl nála, mint Theokritnál. Pedig épen azért áll alatta, épen azért csinált, mesterkelt, hazug. A mi Theokritnál a maga korában igaz volt, az Gessnernél az ő korában már nem az.

Theokrit realista, ki híven, lehetőleg élénk színekkel festi pásztorainak életét. Gessner idealista, ki képzeletében eszményi pásztorokat teremt, s ezekben egy XVIII. századbeli érzékeny kedély érzésvilágát lebeli. Theokritnál a cselekvény a földolog, Gessnernél a leírások és érzelmek. Theokrit idylljei inkább elbeszélő költemények, Gessneréi lyrai ömlengések. Az előbbinek pásztorai emberek, az utóbbiéi csak árnyak. Theokrit egyéneket rajzol, s minden pásztorának megvan a maga jelleme, Gessner egy tipikus pásztor-eszményt, mely minden idyllben ugyanaz más és más név alatt.

A Theokrit és Gessner közti különbséget igen találóan tüntette föl már Herder is.

«A svájci Gessner valamennyi műve közül — így szól — legjobban szeretem idylljeit; hadd hasonlítsam össze ezeket Theokritéival, jobban megérdemlik az összehasonlítást, mint Fontenelle vagy Pope idylljei . . . Pásztorai mind ártatlanok, nem mintha ártatlanságuk műveltségi állapotukból folyna, hanem mert az ártatlanság állapotában élnek. Csupa pásztorálarcz, sehol egy valódi orca, pásztorok és nem emberek. A helyett hogy cselekednének, foglalkoznak: énekelnek, csókolódnak, isznak, s a kertet művelik. Mindig ugyanaz a pásztor, csak hogy más helyzetben. — Ily módon tehát Gessner szemben állna Theokrittal. S valóban nem tudom, mondhatnám-e, a mit Ramler róla mondott, hogy «ő valóban Theokrit szellemében költött. Hasonló édességet, hasonló naivitást, hasonló ártatlanságot találunk itt is.» A görögök édessége még tiszta vizital a múzsák forrásából, a német költő itala már meg van cukrozva. Ama naivság ott az igénytelen ter-

---

*) Theokrit körülbelül 300-ban Kr. e. született Syracuseban. Életviszonyairól nem sok a biztos adat. Összesen 32 költemény maradt nevével fenn, melyek közül azonban csak 25-öt tulajdonítanak neki. L. Theokrit s a görög és római idyll. Irta dr. Bászely Aurél. Budapest, 1880.

mészet leánya, a Gessner naivitását ideális művészet szülte. Amaz ártatlanság ott a kor szokásaiban és erkölceiben nyilatkozik, ez utóbbi kiterjed egészen az érzületig, hajlamig, szavakig. Röviden: Theokrit szenvedélyeket és érzéseket fest a megszépített természet után, Gessner érzelmeket és foglalkozásokat egy egészében megszépített ideál után.¹⁾

Közös vonások mindkettőnél csupán a külsőségek. A tárgyban bizonyos hasonlóság, melylyel Gessner idylljei igen gyakran egymás között is birnak. Így a pásztorversengések gyakori motívuma, melynek a hajdani görög pásztoréletben van meg az alapja, s Theokrithez innen jött át, — a szeretett lánynak dal által való megnyerése, ajándék-adás, szerelmi kötekedések. A naivítás nyilvánulása az öndicséretben, az ifjú szerelmeseknél pedig a szerelem öntudatlan fölébredésében. Közös továbbá az egész mythologikus apparatus: a görögös nevek, a görög istenek szereplése, Amor, Pán, Silvanus, a faunok és nymphák gyakori fölléptetése.

Mindemellett nem lehet tagadni Gessner tehetségét és érdemeit. Herder sem tagadta meg, Goethe is méltányolta, Schiller is elismerte ezeket.²⁾ Gessnernek van érzéke az idylli iránt. Bizonyos gyöngédség és báj ömlik el művein, s néhol sikerül neki igen kedves, megható genréképet festeni. Különösen az apróbb idyllek, hol nincs elnyújtva hosszadalmasan a játék, szolgálnak kellemes olvasmányul. Ehhez járul stilusa, mely egészen megfelel e műfaj finomságának és gyöngédségének. Választékos, emelkedett, plasztikus nyelve valóságos vers hatását teszi az emberre. Bizonyos hangulatban idylljeinek némelyikét, egy-egy rövid képecskéjét ma is élvezhetni. Csakhogy bizonyos fogékonyság kell hozzá. «A lelki szükség ily perczében hatásuk aztán annál hatalmasabb, — mondja Schiller; — csakhogy az igazi szépnek ilyen perczre soha sem kellene várnia, hanem inkább azt előidéznie.»³⁾

¹⁾ Ueber die neuere deutsche Literatur. Fragmente.

²⁾ Goethe a «Dichtung und Wahrheit»-ben így nyilatkozik róla: «Gessners höchst liebliche Idyllen öffneten eine unendliche Bahn».

³⁾ «In dem rechten Moment des Bedürfnisses wirken sie dafür desto mächtiger; aber auf einen solchen Moment soll das wahre Schöne niemals zu warten brauchen, sondern ihn vielmehr erzeugen.» (Ueber naive und sentimentalische Dichtung.)

III.

Gessner idylljeit hozzánk Kazinczy plántálta át. Ez idylleknek könnyű volt Kazinczynál a Schiller által említett alkalmas pillanatra találniok, mert Kazinczy úgyszólván folyton a fogékony-ság állapotában volt, s mondhatni egész élete ily pillanatok egymásutánja.

1771-ben mint pataki diák ismerkedik meg először Gessnerrel. A göttingai *Musenalmanach*ban, melyet Gyürky István ad neki kölcsön, találta két idylljét. Elragadtatását legjobban jellemzi, a mit ő maga ír erről *Pályám Emlékezetében*: «Ki az a Gessner? irt-e egyebet? s mit? Miként lehetne a könyvet megszerezni? Ezt akarám tudni, s Patakon senki nem volt, a ki megmondja». Később pedig ezt írja: «Alig várám, hogy Pestre érhessünk s megvehessem Gessnert, ha többet is irt, mint a mennyit a Göttingai *Musenalmanach*ban leltem».

És Gessner Kazinczynak kora ifjúságától kezdve mindvégig kedvence maradt.*) Az a vonzalom, mely az első olvasáskor így rögtön fölébred szívében, csak természetesnek fog tetszeni, ha meggondoljuk, hogy Kazinczy Gessnerben mintegy ideálját találta föl; föltalálta azt, a mi lelkének leginkább megfelelt. Kazinczynak egész egyénisége, minden tulajdonsága, minden jellemvonása mintegy rokon a Gessner *Idylljeinek* szellemével.

Kazinczy naiv ideális lélek volt az egész életén át. A külső

*) Gessner iránt való szeretetét legjobban kifejezi 1782. okt. 19-iki Gessnerhez intézett levelének e néhány sora: «Entzückt durch seine lieblichen Gesänge bewunderte ich den Nachahmer, den Ueberträger seiner Vorgänger. Da las ich nichts als ihn: ich fieng dem Theokrit und besonders dem Virgil untreu zu werden. Er ward mein Freund, mein Begleiter, meine tägliche Gesellschaft.

Je mehr ich ihn las, desto mehr loderte die Flamme der Nacheiferung in meinem Herzen auf. Ich lernte Stellen, die mir mehr gefielen, Wort zu Wort, und bald darauf fieng ich seine Idyllen zu übersetzen.» Kaz. Lev. kiadj. Váczy. I. 37. l.

E levélen is érzik Gessner hatása. Az aláhúzott hely rokon *Az első hajós* II. énekének következő passusával: «De, úgy-e, itt maradsz?» stb. 380. l.

Ilyen Gessner-hatás mutatkozik Gessnernéhez írt levelének (Kaz. Lev. kiadja Váczy. II. 365. l.) köv. mondatában: «... «Dass das Leben eines gut gewählten Pärchens, wie zwo wohlgestimmte Flöten sind, die in sanften Tönen das gleiche Lied spielen.»

élet hullámai sohasem érték lelkét, nem hatottak el odáig. Később aggkorában is még oly szerelemmel beszél Sophiejáról mint egy Gessner-idyllben a serdülő pásztor. Mikor Guzmicsot meglátogatja, egy-egy fa kérgébe vési a maga és kedvesei nevét. S ezt meg is írja a *Pannonhalmi útban*: « . . . . . A monostor kertjében akarám hagyni emlékemet, s másnap egy Ailantus kérgére a Guzmics neve első betűjét, egy igen szépen indult fekete nyáréra a Szemeréét, egy Gleditchiára a magamét, egy Rhusra egy S betűt metszettem¹⁾. . . » stb. « Talán ifjú játék — teszi hozzá mintegy mentegetőzve — de Klopstock nem tartá illetlennek magához, hogy magának és barátainak egy-egy fát avata fel. Mely nem boldog, a ki mindig bölcs! » Az ilyen naiv lelket, kit az élet nagy eseményei nem érintenek, ki nem törődik azzal, mi történik a nagy világban, kire nézve közönyös: háború-e vagy béke, csak ideális világából ki ne zavarják, — hogyné gyönyörködtené a pásztorok naiv, egyszerű története.²⁾ Idealismusa, melyet a sors semmiféle csapása meg nem gyengített, szintén feltalálta e pásztorok körében a maga világát. Lelke, mely mindig az eszményt kereste s csak a nymphák, faunok s a szelid érzések világában volt otthon,³⁾ ez ottont Gessnernél föltalálta. A természet iránti szeretete, mely már gyermekkorában mutatkozik nála, szintén vonzotta őt az idyllekhez, melyeknek egyik főszépsége épen a természet hangulatos leírásában van.

Mind e jellemvonások: az idylli iránt való vonzalma, a pásztorok és mythologikus világuk kedvelése, s a természet iránti szeretete már kora ifjúságában nyilatkoznak,⁴⁾ midőn mint 13 éves gyermek a Bodrog partján a berekben « declamálgatja Alexist, Corydont és Daphnének elváltozásait ».⁵⁾

Megfelelt Kazinczy lelkének az a sentimentalismus is, a mi ez idyllekben lakik. Kazinczy épen oly érzelmes természetű, mint kora. Szereti a szív « szelid érzékenységét », szeret sírni, s nem ak-

¹⁾ S = Sophie. Neje: gróf Török Zsófia.

²⁾ Eszményeknek élő természetét behatóbban jellemzi Beöthy Zsolt Horatius és Kazinczy. Budapest, 1890.

³⁾ Beöthy Zsolt: « Az Elysiumban él; szemében és ajkán Apollo és a Charisok. »

⁴⁾ « Seit den letzten Jahren meiner Kindheit horchte ich dem süßen Gesang der Schäfer-Muse zu », írja Gessnernek. Kaz. lev. 37. l.

⁵⁾ Pály. Eml. Első szak. VI. és IX.

kor sír, ha nagy baj éri, hanem akkor, mikor örömmel telik el szíve. A sírás nála, mint koránál, élvezet-számba megy. Ha egy szép gondolatot olvas kedves költőiben, könnyekre fakad. Kazinczy úgy ebben, mint a természet kultuszában egészen korának gyermeke.¹⁾

De Gessner e kedvelése Kazinczynak még más jellemvonásaival is összefügg.

A gyöngédség, finomság, választékosság, mely ez idylleket jellemzi, megragadta Kazinczyt. Nála is az ízlés, a választékosság szeretete nagyon ki volt fejlődve. Mindenütt a finomságot kereste, s tán még a természet is jobban tetszett neki megnyesegette, mint vadon, szabadon. Berzsenyi néhol nagyon erős neki, Csokonait pedig épen a választékosság hiánya miatt mázolólnak tartja. Lakóhelyének neve sem elég szép neki, s Bányácska helyett Széphalomnak nevezi. Feleségét a viláért sem hívná Zsófiának, ezek a hangzók a ő fülét sértik. Sokkal gyöngédebbnek, sokkal finomabbnak találja a «Sophie»-t. — Gessner nyelve a maga választékosságával, stílusa a maga rhythmikus zengzetességével méltán elégitette ki az ő kényes ízlését.

Még két dolog az, a mit az idyllekben mintegy «decadence»-ban föltalált, s a mit az ő rococco-ízlése így talán még jobban üdvözölt, mint a maga eredetijében.

Egyik az antik világ, a pörög-római klasszikusok kedvelése, melynek szerelméhez szintén élete végéig hí maradt, mit legutolsó műve, a Sallustius-fordítási s bizonyít.²⁾ Gessnerben ebből a világból is van valami, mint már föntebb ráutaltam, csak hogy az utánzat minden gyöngeségével s a rococco-szellem erős kinyomatával.

A másik körülmény pedig, mely ez idyllek szeretetét benne fokozhatta, az, hogy e finom pásztornép pótolhatta nála a népies költészet nyers és durva népét. Itt is a nép fiai szerepelnek, csak hogy egészen kivetkőzve durvaságukból, mint eszményi, légies alakok. Theokríthoz képest ez is decadence, de e kornak és vele Kazinczynak épen ez tetszett.

Egy Gessner-féle idyll tehát épen megfelelt Kazinczy ideál-

¹⁾ L. Riedl Frigyes *Kazinczy és a német irodalom* cz. tanulmányát. Budapesti Szemle. 1878. 30. sz.

²⁾ A római irodalommal való kapcsolatát legjobban föltünteteti Beöthy Zsolt értekezése: «Horatius és Kazinczy». Budapest, 1890.

jának valamely költői műről. Megvoltak benne azok a «szelid érzések», melyeket annyira szeretett. A természet kultusza, mely az ilyen csöndes merengésű kedélynek való. A görög mythologia istenei, kiket mindenek fölött költőieknek tartott.

E fordítás Kazinczyra nézve általában igen jellemző. Minden momentumban, mely e fordításhoz fűződik, Kazinczynak egy-egy jellemvonása nyilvánul.

IV.

Ez idyllek fordításán közel 14 évig dolgozik. Már 1785-ben készen van, de a kiadás csak huzódik, s ő még egyre talál rajta simítani, javítani valót, míg végre 1788-ban kiadja, s még ekkor sincs megelegedve vele. Pályám Emlékezetében azt írja róla: «Én Gessnernek idylljeit adám ki Kassán 1788-ban, nem sietve ugyan, mert sok esztendőig tartogattam szekrényemben, de még mindig nem eléggé gyakorlott, nem eléggé biztos kézzel».

Ez a sok simítás, sok javítás is egy kiválóan jellemző vonás Kazinczyra nézve. Mindig farag, mindig simít a munkán, melyet ír s éveken át gyalulgat rajta. Elve neki, hogy jó munka, mely a kényesebb izlést is kielégíti, csak így készülhet el. A legtöbb írónál is, a kit megbírá, főképp azt kifogásolja, hogy nagyon sietve dolgozott, nagyon korán adta ki művét. A horatiusi kilencz évét nemcsak, hogy nem sokalja, de még kevesli is. Ő maga Sallustius fordításán majdnem élete végéig dolgozik, s ezt legkitünőbb munkájának tartja.¹⁾ Ratschkyról, az osztrák költőről például azt mondja: «Verselgetett, de könnyebben, mint jó verselőnek illik.»²⁾ Tehát jó verselőnek nem illik könnyen verselni. Péczelitől is, Horváth Ádámtól is rossz néven veszi, hogy oly gyorsan dolgoznak.

¹⁾ 1823. decz. 20-án azt írja Guzmicsnak: Ma végzém végső gonddal Sallustomat. — — Nyugtalan vagyok látni, mint itélnek jobb olvasóink ezen igyekezetem felől. Bár úgy járhatnék vele, mint maga Sallust, a maga dolgozatával. Azt mondja minden, hogy rossz, hogy vétkes: de szép.» — 1824. febr. 26-áról: «Én Sallustomban akarom kifejtetni minden erőmet». S alább: «S minekutánna ez a két nagy író (Cicero és Sallust) első ifjúságom olta szerelmem vala, s Sallust még inkább, mint Cicero, úgy hiszem, hogy őket ismerem. Csak kivallom édes barátom, hogy engem Sallust tevé nyelvrontóvá» stb. «Kérdéseidre, hogy mért gyűjték Sallustra mindent, a nyomtatás fog felelni, melyet márcziusban fogsz venni.» — —

²⁾ Pály. Eml. 80. l.

Péczeliről így ítél: «A hőslétkü férfiú nem gondola nevével, melynek *képzeltelen sietéssel irkált* könyvei által nem ígérhete tartósságot». «Neki lefordítani valamit annyiba kerüle, mint másnak papirosról papirosra leírni. Dolgozása oly sietéssel és még az ő idejében, mázolás volt.» Horváth Ádámról pedig így nyilatkozik: «Jól hata a közre, s ismét *sietve tett* és szennyes dolgozásai által a *törülgetéstől irtózó* és mindenre kész, s mindig és mindjárt kész Horváth Ádám is. Azt semmire sem leheté kérni, a mit megtagadott volna, ennek semmi sem juta éjjel eszébe, hogy el ne készítse estig.»¹⁾ Vörösmartynak sem tudja megbocsátani, hogy nem tovább dolgozott *Zalán futásán*, nem többet csiszolt rajta: «— Csudálom, — írja Guzmicshoz 1827. márczius 16-áról — hogy ez a lelkes ifjú a maga eposzával *ily hamar elkészülhete*, hogy azt *ily hamar kieresztheté*». Aztán igen jellemzőleg hozzá teszi: «A könyv másodsor jelent meg, a mennyire tudom. *Vallyon törtölt-e sokat?*»

Csudálhatjuk-e, ha ily elvek mellett Kazinczy a maga munkáit újra, meg újra kidolgozta. Erdélyi leveleit hatszor dolgozta át, önéletrajzát hétszer írja meg, Sallustiust maga sem tudja hány-szor fordítja, s egyszerre készül kiadni kétféle fordításban.

Gessnerét is tizenöt-szor dolgozta át.²⁾ És minő lelkiismeretességgel! Egy helyt nem érti az eredetit, levelet ír tehát Gessnernek, s felvilágosítást kér tőle, mit Gessner készséggel meg is ad.³⁾ A fordítást közli előbb Rádayval, kinek megjegyzéseit figyelembe veszi.⁴⁾

Gessner már különben tudta, hogy idylljeinek magyar fordítása is készül. Gróf Széchényi Ferencz vitte neki hírül utazása közben. Erről maga Kazinczy így emlékezik meg: «Czirjék (bécsi testőr, ki látogatást tevéen Zemplénben, többször érintkezett Kazinczyval) elbeszélé Bárócynak, mely csudákat látá ő Tokaj mellett, Báróczy Pászthorynak írta meg a hirt, Pászthory Széchényinek, a mit aztán Széchényi Gessnernek.»⁵⁾

Gessner-fordítását szintén Széchényi utján az a kitüntetés érte, hogy «Ferdinánd főherczeg, Mária Terézia fia hallván Szé-

¹⁾ Pály. Eml. 102. 103. l.

²⁾ K. Levelei Kishez I. 77. és Kaz. Lev. II. 384. l.

³⁾ Kazinczy Ferencz Levelezése. Kiadja dr. Váczy J. I. k.

⁴⁾ U. o. 96—100. l.

⁵⁾ Pály. Eml. 89. l.

chényitől, hogy Gessner idylljei magyarul is megjelentek, a könyv megküldését kívánta». ¹⁾

E fordítás, mint már ebből is kitetszik, nem csekély szerepet játszik Kazinczy életében s egész pályájára nagy befolyással van.

Ugy szólnán ezzel kezdi meg írói működését, s ez teszi nevét ismertté szélesebb körökben. Könyvének a körülményekhez képest nagy sikere volt. Ő maga elmondja egyik levelében, hogy kiknek tetszését sikerült megnyernie. Tetszett a fordítás: Rádaynak, gróf Teleki Józsefnek, b. Prónaynak, sőt a cancellár gróf Telekinek is, «kinek secretariususa azt írja, hogy a Gróff az asztal felett mondotta volna, hogy *oly tisztán van írva, a milyen tisztasággal még egy Magyar könyvet sem esmér*». ²⁾

E fordítás hozta őt összeköttetésbe a külfölddel Gessner útján. Mialatt a fordítás készült, már levelezett Gessnerrel, a mikor a fordítás megjelent (1788), megküldte azt neki. Az ajándékot már csak Gessner özvegye vizsonozhatta, mert Gessner 1788. márcz. 2-án meghalt. Az özvegy férje arcképével és munkáinak nagy negyedréttü diszkiadásával ajándékozta meg Kazinczyt, ki ezeket mint ereklyéket őrizte. ³⁾

E fordításnak köszöni Kazinczy tanfelügyelői állását is. Akkoriban ugyanis II. József alatt Swieten állott a tanügy élén. Ennek segédje Pászthory volt, ki Báróczytól tudta, hogy Kazinczy Gessnert fordítja s «midőn kérelmem a Swieten előülése alatt hetenkint tartatni szokott ülésekben előfordula, — írja maga Kazinczy — Pászthory hajlék teljesíteni kívánságomat, mielőtt látott».

Ha eredeti idylleket írt volna, talán nem ért volna el ily sikert. De Kazinczy, kinek az volt elve, hogy jobb kitünő fordító-
nak lenni, mint középszerű eredetit írni, itt is csak ezen elvének hódolt, melyet egész életén át híven követett. Más az ő helyében olvasva Gessnert, ha az oly nagy hatással van rá, mint Kazinczyra, minden bizonynyal eredeti idylleket írt volna az olva-

¹⁾ L. Kazinczy munkái 1813. II. köt. Gessner élete. És Pály. Eml. 164. l.

²⁾ Kazinczy Levelezése. Kiadja Váczy J. 301. l.

³⁾ Pály. Eml. 212. l. és Kaz. Lev. kiadja Váczy. II. 328. l., hol Gessnerné levele van közölve.

sottak mintájára. *) De Kazinczy, inkább receptív, mint productív szellem volt és inkább csak a fordításnál maradt, bár a fellobbanás perczében mégis megkísérlett eredetieket is írni. Pályám Emlékezetében is nyomát találjuk ennek: «Elkezdém fordítani az idylleket és az első hajóst. Sőt írtam eredeti idylleket is». De ezekkel bizonyára csakhamar fölhagyott, s visszatért kedves foglalkozásához a fordításhoz. S hogy ez helyes, meggyőződése maradt élete végéig. Pály. Emlékezetében írja erre vonatkozólag: «Akkor midőn én éltem, talán legokosabb volt fordítani jót, s minél lehet jobban, hogy követésre méltót adjon, mint a teremtésben, mint a szólásban, s a kettő által az ízlést nemesítse.»

V.

S ő valóban követésre méltót adott. Fordítása jól adja vissza az eredeti hangulatait, lágyágát, sőt a kissé svájczias németséget is mintegy imitálja az ő magyarsága, mely még küzd a hosszú szavak ellen, de azokat el nem kerülheti, s egy-egy tájszó is csak elősegíti ezt a dialektikus színezetet.

Kazinczy lefordította Gessner összes munkáit. 1788-ban kiadta «Gessner idylliumi» cím alatt, a mi Gessnernél: *Idyllen (Erste Folge)*, *Vermischte Gedichte és Idyllen (Zweite Folge 1772)* cz. alatt található. Később 1815-ben kiadta «Gessner Salamon munkái» cz. alatt *Ábel halálát*, a *Szemira és Szemin* cz. töredéket, *Daphniszt* és az *Első hajóst*. E két kötetet az 1788-ikot és az 1815-ikot 27 évi időköz választja el egymástól, a mi meg is látszik a fordítások tartalmi hűségén, nyelvén, orthografiáján egyaránt. Az idyllek Kazinczy pályájának első felét, a fogsága előtti időt, az 1815-iki kötet a második korszakbeli Kazinczyt, a nyelvújítót mutatja.

Az idyllek hűség tekintetében kielégíthetik a philologust is. Sehol még egy szó se vész kárba. Lefordít minden idyllt, egyet sem hágy ki. A francia fordításból valamint Gessner idylljeinek Frey-rendezte kiadásából a Kürschner-féle *D. Nationalliteratur*-ban hiányzanak: *Mirtil und Daphne*. *Mylon*. *Die übelbelohnte Liebe*. Kazinczynál ezek is megvannak.

*) Érdekes, hogy Horváth Ádám is ezt tanácsolja Kazinczynak. Egyik levelében, melyben Kazinczy Eraszt-fordítását bírálja, utasítást is ad neki, hogyan dolgozza át e pásztorjátékokat. S ha így átdolgozta, adja ki mint eredetit! (Kaz. Lev. 492. 1.) Ez különben a kor íróinál igen szokásos eljárás. Persze Kazinczynak más volt a véleménye e dologról.

A fordításnál nem elégszik meg a német eredetivel, hanem segítségül veszi a Huber francia fordítását is, sőt a második francia fordítást, a verses fordítást is meg akarja szerezni. Mint említettem, mikor egyik kifejezést nem érti, egyenesen Gessnerhez fordul felvilágosításért.*) Ilyen eljárás mellett nem csoda, ha eltérései oly csekélyek, hogy csak a pontos összevetés mellett vehetni észre árnyalatbeli csekély különbséget. Így:

Gessner: «Ja seit du Freund mich nennst, geliebte Daphne! seitdem seh ich die Zukunft hell und glänzend und jeden Tag begleiten Freud und Wonne.»

Kazinczy: «Sőt mióta Barátodnak hívsz édes Daphném, azóta előre tisztáknak látom óráimat, s minden napom öröme virad-fel». (I. Daphnéhez. I. könyv.)

S az ilyeneket is bizonyára öntudatosan, szépészeti szempontból cselekedte; jobban tetszett neki így.

Nem így a későbbi fordítások. Itt már gyakrabban tér el az eredetitől. Majd kihagy egyes szókat, majd szaporítja a jelzőket, sőt előfordul, hogy egész mondatokat is átugrik.

Már az önállóbb s kritikával fordító író munkája ez, kit az izlés vezérel, s ennek érdekében hozzá tesz vagy elvesz, sőt kész egész gondolatot is áldozatul odadobni, ha célja úgy kívánja.

Igy például *Ábel halálában* csekélyebb eltérések:

Gessner: «Sie hatten vor der Laube den Morgengesang und ihre Reden gehört, traten itzt in die Laube und umarmten ihre Kinder».

Kazinczy: «Ők az ernyő előtt hallgatták Ábelnek éneklését és a mit neki az elragadott Thirza mondott vala. Megölelték magzatjaikat».

Ez csekélység, de az idyllekben még ilyenek sem fordulnak elő, ott minden nyomról-nyomra egyezik.

Pl. Gessner: «Was für ein sanftes Entzücken fließt aus dir itzt mir zu, herbstliche Gegend?» Kazinczy: «Mitsoda tsendes gyönyörűség foly belőled reám, őszi vidék!»

Vagy:

Gessner: *Lieblieh ist diese Gegend, lieblieh des Abends Küh-*

Kazinczy: Kedves a hely, kedves az estveli hívesség; lung; lass uns hier verweilen. Daphne: Sieh, da an der Seite des

*) Kaz. Lev. 51. l.

múlassunk egy-kevessé. Daphne: Nézd, ott a köszikla mellett *Felsen, das ist der Garten des jungen Alexis. Komm lass uns van a fiatal Alexis kertje. Jer nézzünk-bé a sövényénn. Legszebb über den Zaun sehn. Im Land ist dies der lieblichste Garten; kert az ezenn a tájon, egy sints ilyen szép rendbe; egy sints keiner so niedlich geordnet; keiner ist so gut gepflegt. Idyllen II. ilyen jó munkába'. II. könyv. 111. l.*

Kissé több az eltérés, mint az előbb említettben az *Ábel halála* következő helyén:

Gessner: «Schon drohen mir deine Vorwürf' aus deinen Augen.

Ihm erwiedert Adam mit freundlicher Wehmut: Sei mir gegrüsst, mein Erstgeborner! du weisst, dass du Vorwürfe verdienst, weil sie dir itzt schon aus meinen Augen drohn.»

Kazinczy: «Már olvasom dorgálásodat szemedben.

Olvasod dorgálásimat? kérdé bánatos szeretettel az atya; oh tehát érzed, Kain, hogy megérdemled azokat.»

A fordítás azonkívül, hogy kissé már szabad, az olvasás fogalmával anachronismust vitt be a költeménybe.

Jelzők betoldásával van bővitve Kazinczynál például a következő hely:

Gessner: «Mein Sohn, mein Geliebter, umarme mich! — O wie hat mein Gram sich in Freude verwandelt!»

Kazinczy: «Ölelj-meg, ölelj-meg engem, *boldog* atyádat! Oh mint változék *vig* örömmé *múladékony* bánatom!» (*Ábel halála* I. ének.)

Két mondat van kihagyva a következőnél:

«Oh du! (so rief itzt Kain) wie soll ich dich nennen? — o wie ein heiliger Engel! Was für Trost leuchtet in das Dunkel meiner Seele? Mehala mein Weib! ja! itzt wag' ich's, itzt wag' ich's dich zu umarmen. Ach! könnt' ich meine Empfindung dir ausdrücken! Das inbrünstigste Umarmen, alle meine Thränen können's nicht!» Itzt drückte Kain sein Haupt an ihre Brust; etc.»

Kazinczynál: «Oh te, kiálta Kain: minek nevezzelek én tégedet? Mert te nékem olyan vagy, mint az Angyal, a ki az inségben jajgatónak vigasztalást hoz az Úrtól. Szavaid eloszlatták lelkemnek homályát. Méhala! én hitvesem! én nőm! ah most ismét által merlek ölelni, ismét szivemre merlek szorítani! Ekkor Mehalának melléhez szorította fejét. stb.» (*Ábel halála* V. 203. l.)

Ily összevonás van Ábel halála I. énekében. 27. l. 16. sor, s 28. l. 7. sor.

Ezek mind csekélységek, de nagyobb eltérések Kazinczynál nem fordulnak elő. A többihez képest e legutolsó példa szinte csodálatos merészségnek látszik. Mert ilyen hosszabb mondatot nem szokott kihagyni, legfeljebb egy-egy rövid kis mondatot, melynek gondolata már úgy is ki van fejezve, oda érthető. Mint pl.

Gessner: Es lieben die Götter in den Hainen und die Götter in den Flüssen; und die Nachtigall singt von dir die stillen Nächte durch! *Alles liebt, o Amor! süsser Gott der Liebe!*

Kazinczy: Szeretnek az Istenek is a ligetekben, az Istenek is a folyamokban s a fülemile terólad énekel hosszú éjében! Oh Ámor! szerelemnek édes Istene!

Czélja, úgy látszik, az ilyennel csak az volt, hogy a magyar szöveget ne tegye hosszabbá, mint a minő a német. Hiszen a magyar szók úgy is oly hosszúak, «fél-réf hosszaságúak», mint az *Idyllek* előszavában panaszkodva említi.

A mi tehát a fordítás hűségét illeti, Kazinczy fordítása pont-ról pontra megegyezik az eredetivel. Nem hágy ki sehol hosszabb szakaszt, nem enged kárba veszni egyetlen gondolatot sem. Legtöbb, a mit kihágy, egy-egy mondat. De ezek is olyanok, hogy nem tartalmazznak újabb gondolatot.

Csupán árnyalatbeli különbségeket vehetni észre.

Ilyenek voltak nagyrészt a fönt elősoroltak. Legtöbbször öntudatosan teszi ezt a széphanzás szempontjából. Az I. idyll elején például «Gewühl» helyett «fegyver-csattogást» tesz. Erre nézve azt írja Gessnernek: «Ich habe nicht Muth genug, anstatt des ungarischen Waffengetös ein jedes Gewühl zu setzen, weil es das Zuschlagen des Schilds und der Säbel sehr glücklich ausdrückt. Kann es bleiben oder nicht?» (Kaz. Lev. 53. l.)

Fordításának e helye azonban kétségkívül mégis fölülmulja a Huber francia fordítását, mely máskülönben igen hű és igen szép fordítás is. Álljon itt az eredeti s e két fordítás:

Gessner: Nicht den blutbespritzten kühnen Helden, nicht das öde Schlachtfeld singt die frohe Muse; sanft und schüchtern flieht sie das Gewühl, die leichte Flöt' in ihrer Hand.

Kazinczy: Nem a vérrel béfescskendezett bátor Bajnokot, nem az Űtközet pusztá helyét éneklei a rig Músa: rebegeve szalad ő, mezei sipjával, a fegyver-tsattogás elől.

Huber : Ce ne font ni les Heros farouches et teints de sang, ni les champs de bataille couverts de morts que chante ma Muse badine. Douce et timide elle fuit, la flût légère à la main, les scènes, tragiques et tumultueuses.

A szöveget nem érti félre sehol, s ha a gondolatnak mégis más árnyalatot ád, ezt tudatosan teszi. Így például: «Habt Dank, habt Dank, ihr kleinen Tauben!» ezt így fordítja: «Néktek, néktek köszönöm ezt, kis galambok!» Tehát azt emeli ki, a mi a németben nincs kiemelve: néktek! úgy, hogy az ő mondata visszafordítva németre így hangzik: «Euch, euch, habe ich dies zu danken, ihr kleinen Tauben!» Ezt is nem azért fordította így, mintha a szöveget félreértette volna, mert a *néktek* szó pl. a francia szövegben, melyet használt, nincs is meg: «Grand-merci, grand-merci, charmantes colombes!» — mondja Huber. Itt Kazinczyt ismét a széphanzítás vezérelte. Nem akart oly hosszú szót, mint: köszönöm ismételni, hogy esetleg hat ő kerüljön egymás mellé. Sőt a rhythmus sem lett volna ugyanaz. Az ő füle ilyesmit nem tűrt meg.

Nem ragaszkodik a szöveghez ott, a hol egy vagy más tekintetből ajánlatosabb eltérnie attól.

Ilyen például az a kedves idyll, melyben Gessner leírja, hogyan támadt fel önkénytelenül a szerelem két gyermekben, s hogyan tanulják meg a csókot a galamboktól a nélkül, hogy tudnák, mi az. Mikor látják a galambok, hogy csipkedik egymást:

Damon: — — — Reiche deinen Hals mir her und deine Augen, dass ich dich schnäbeln kann.

Phyllis: Halt deine Lippen doch auf meine Lippen, dann, Damon, schnäbeln beide.

A francia fordító ezt így adja:

Phylis: Mets tes lèvres contre les miennes; et puis nous nous becqueterons l'un l'autre.

Kazinczy: Tartsd csak szádat ez enyímre, Dámon, úgy csipkedik ők egymást.

Ez finom árnyalatbeli különbség, mely Phyllist Kazinczynál még kedvesebbé teszi. Gessnernél és francia fordítójánál a lány mintegy azt mondja: hadd kóstoljam én is! Kazinczynál pedig: *de épen úgy* tegyünk ám, mint azok!

Mint említettem, többször és több szabadságot vesz magának az 1815-ben megjelent *Daphnis*-ban. Az első könyv e helyét például:

«Dann drückten sie sich einander, so sehr sie konnten, und küssten sich müde.»

Kazinczy szabadabban így fordítja:

«Igy állának sokáig öszvefont karral, öszveforradott ajakokkal, s lelkeik csókjaikban látszottak egymásba általömlöni.»

Ezek is mutatják, hogy Kazinczy nem ragaszkodott oly szorosan az eredeti kifejezéshez, hogy a hűségnek föláldozta volna akár a magyarosságot, akár a jóhangzást.

Germanismus alig van benne. Sokkal kevesebb van benne mindenestre, mint a jelenkor elsietett fölületes fordításaiban. Nagyon kell keresnünk, míg végre akad egy-egy. Ilyenek például: Néki valami lányka van szivében. Ez germanismus, bár nem az eredetinek fordítása. Az még felülőbb germanismus lett volna.¹⁾ Látszik, hogy itt még nem elvből fordította a germanismust. Inkább található az 1815-iki kötetben, hol már talán elvből sem igyekezett azt kerülni. Mindamellet is igen kevés van, s ezek is nem nagyon szokatlanok vagy feltűnők. Igy: «Számítalan nyájakat bír». (Daphnis I. k.)²⁾ «Ámor hirtelen egy rúdat hagyta magasan felnőni a sajka közepéből.» (Első hajós II.) «Hogy Pán áldja meg nyájátokat!» (Daphnis III.)

Itt már Kazinczy, mint újítóhoz illő, merészebb. Az idyllek fordításában azonban még nem igen újít. Az előszóban ugyan panaszkodik «fél-réf hosszaságú szavaink» ellen, de azért még nem igen kurtítja meg őket. Legfeljebb a *fa*-nevek mellől meri elhagyni a *fa* szót. Igy: *füz*, *szil* fordul elő itt-ott (45. l. 50. 51. l.) A gyök-elvonást még nem alkalmazza. Az előszóban azt is kijelenti, hogy az idegen szókat sem kerüli, nem iparkodik mindent magyar szóval kitenni, mert az új elnevezés által veszthet az értelem, az energia, az idiotismus. Labyrinth (272. l.), harmonia (271. l.), concert (258. l.), grátzia még megvannak itt.

Tájszókat és régi szókat azonban már itt is használ. A tájbeszéd nyomai, ha azt mondja Chloe: «Ah! megyek! amott legeli nyáját túl ezen a dombonn!» (82. l.) Vagy másutt: «Legyék hát; a mit te mersz; én is rá vetem magam!» (192. l.) Vagy az ily sza-

¹⁾ Az eredeti: Ein Mädchen sitzt ihm tief im Busen.

²⁾ Az idyllekben (1788): «Sok földdel és nagy nyájjal birt az öreg s egy gyönyörű Lyányka volt örökösse.» (A fa-láb) III. k. 255. l.

vak: fercsegő (238. l.), hembelyegnek (260 l.), tömpe (258. l.), revés (115 l.).

Helyesírása is régies: fekütt, mennyünk, eggy. Ennek Horváth Ádám örül is, s levelében ki is fejezi megalégedését a fölött, hogy helyesírásuk egyezik.¹⁾

Már a későbbi fordítások mindezekben más stádiumot mutatnak. Idegen szókat már nem igen találunk. A félrőf hosszú szavak meg vannak nyesegetve. Mindenütt az ujitó keze látszik. Gyökelvonalások például: Kellem (Első hajós II.), homály (Ábel halála IV.), veszély (Áb. IV.), fény (Áb. IV.), árny (Áb. IV.) éj (Áb. III.), panasz (Áb. III.), körny (Áb. III.) stb. Újabb képzések: cselédkedni (Áb. IV.), csergeteg (Áb. IV.), képzelet (Áb. IV.), látszat, szállat (Áb. III), szaglatos fű (Áb. III.), magányi táj (Áb. III.), egyveleg (Daphnis), a lányok vonogatóztak (Daphnis I.), diadali örvendés (Áb. IV.), kifogyaszthatatlan (jószág Ab. IV.), redőli a gond homlokát (Áb. III.), borzadság (Áb. V.), hagyás (parancs, Első hajós II.), táplálmány (Áb. II.) stb. Az erény itt még: feddtelenség, erényes = feddtelen (Áb. II.). Összetételek: védleke (Áb.), védisten (Áb.), előrzemény (Ahnung), csüggedni-tudatlan (Első hajós).

Sőt még a fordulatokban is ujit, pl. «Hol mardossa most lelket felriadt ismerete?» (Áb. V.)

Fordításáról valóban elmondhatjuk, hogy szép fordítás. Magyaros, jó hangzású, rhythmikus. Jól adja vissza az eredetinek lágy sentimentalismusát, eltalálja a hangot, melyen szólania kell, s a fordítás ugyanazt a szellemet tükrözteti vissza, ugyanazt a hangulatot kelti, mint az eredeti.

Pedig ezt nem volt könnyű elérnie. S e nehézségre figyelmezteti Horváth Ádám is Kazinczyt, mikor azt írja neki: «Olyan feleséges ez a mi nyelvünk, hogy ritkán illik az ő hangján a fiatal természetű játzsizág.»²⁾ Valóban nyelvünk akkori állapotában ily szép és a mellett ily magyaros fordítást adni, csak hivatottnak sikerülhetett! Milyen magyaros, majdnem népies íz van például ezekben: «Nem tudom, mi lel, miért ver a szívem!» (Idyllek I. 35. l.). «Lelkem, a te kezéd reszket; ne félj, nincs itt farkas». (II. k. 115.) «Meg-vólt a tsere, s tied volt a madár». (II. k. 126. l.) («Der Tausch war gemacht, die Vögelchen dein.») Ha áldást bocsátanak

¹⁾ Kaz. Lev. kiadja Váczy. I. k.

²⁾ Kaz. Lev. kiadja Váczy. I. 285. l.

ránk a jó Istenek, nem lesz boldogabb egy bokor, mint én és te. (II. k. 127. l.) Mikor térdére vett bennünket, el fakadt sírva. (II. k. 144.)

Sokat ad a széphanzásra. Ennek még az értelmet is feláldozná. Gessnerhez írt levelében is azzal menti magát, hogy a «Gewühl» szót «fegyvercsattogás»-sal fordítja, hogy e szó hangzása jól fejezi ki a háború zaját. Huber, Gessner francia fordítója is hasonlóra törekszik. Az eredetinek hangzását is vissza akarja adni. Az előszóban mentegeti magát, hogy a *Krug* szó fordítására a nem irodalmi *cruche* szót használja. Használhatta volna — mondja — a *vase* vagy *coupe* szók egyikét is, de a német *Krug* hangzásának sokkal jobban megfelel a *cruche*.

Im itt volt Kazinczy előtt a példa, s ő nem akart e mögött maradni. És nem is maradt. Sem a szép hangzás, sem a rhytmus tekintetében.

A Gessner rhytmikus, numerosos prózáját törekszik visszaadni, lehetőleg röviden, s nem egy helyt fölül is mulja a francia fordítást. Így a fentemlitett hely:

Gessnernél: Aber er ist zerbrochen, er ist zerbrochen, der schönste Krug! Da liegen die Scherben umher!

Huber: Elle est cassée! elle est cassée la plus belle des cruches! en voici les morceaux autour de moi.

Kazinczy: El-tört, el-tört a szép korsó; imhol a tserépe!

Kerek mondatokra törekszik, s néha inversiókkal segít a rhythmuson. Csak néhány mutatványt e prózából, melynek egyaránt van színe és zenéje:

«Mitsoda tsendes gyönyörűség foly belőled reám, őszi vidék! Mint tzi-frázza magát a halni készülő esztendő! Sárgán áll a som és a fűz a tó körül; sárgán állanak az alma- és körtvélyfák, a színet el-hagyta dombokon és még zöld völgyekbe', a tseresznye veres levelei között» stb. (Idyllek I. k. 85. l.)

«Szép látni, mint tévelyeg a nyáj a messzi dombokon a setét bokrok közt; de még szebb azt, ó Chloe, mint szövi-által szép barna hajadat a virág-koszorú. Szép a kiderültt Ég tiszta kékje, de még szebb a te kék szemed, mikor nekem nevetve int. Inkább szeretlek téged, édes Chloém, mint a sebes halak a tiszta tó-vizet; inkább, mint a patsirta a feljövő reggelt.» (Idyllek I. k. 46. l.)

Vagy későbbiekből:

«Zordon télben él, a ki nem szeret. Ollyan az, mint a peszedő patak, mely nem zuhog, mint a néma madár, mely nem éne-

kel, mint a száraz ág, mely nem virít. O Ámor! szerelemnek édes Istene!» (Daphnis.)

«Mit csinálsz, kérdé Melida; ah, mit érzek; meghalok! a gyönyör miatt! Uj, eddig soha nem érzett gyönyört tölt minden, a mit mondasz, minden a mit cselekszel, szívembe. De úgy-e itt maradsz? Ugy-e soha nem hagysz-el? Ugy-e velem maradsz minden munkám mellett? részt veszesz minden örömeimben.»

Jelzők közbetoldásával, melyek Gessnernél nincsenek meg, a stilust festőibbé teszi, sőt a numerust is segíti. Például:

«Oh, mint változék vig örömmé muladékony bánatom!» (Áb. halála I.)

«E munkák alatt múla el felettünk a perzselő nyár, s már a gyümölcspártájú ősz is vége felé közelített.» (Áb. II.)

Az ilyen jelzőket, mint *virágkoszorús tavasz* (Ábel halála II.), *szépalakú lányka* (Daphnis I.) különben is szereti. Mind a művészire való törekvés nyomai.

E törekvés látszik abban is, hogy ugyanazt a német kifejezést, mikor rövid közökben négyszer fordul elő, más-más szóval adja vissza. «Én nyomorú! Oh én nyavalyás! Én boldogtalan! Én istentelen!» Az eredetiben mindég: Oh ich Elender! (Áb. hal. I. 26—27.)

Ime mindenütt nyilatkozik a «kifejezés művésze».*)

Mindezeknek kevés a nyoma Kónyi János Gessner-fordításában. Kónyi is lefordította *Ábel halálát* és *Az első hajóst*. Fordítását persze nem lehet, de nem is szabad a Kazinczyéhoz mérni. A derek és buzgó «hadi szolga» törekvéseit teljesen méltányolhatjuk a nélkül, hogy azt Kazinczyéval helyezzük egy vonalba. Egy ember, kinek a sors adott tehetséget, de megtagadta a módot ahhoz, hogy arra a színvonalra emelkedhessék, hol tehetségét kifejtse. Pedig ő érezte magában a hivatást, s a maga erejéből törekedett magát fölkuzdni. A strázsamester üres óráiban, miket mások «sétálásra, játékra vagy hophujjára» fordítottak, könyveket szed elő, műveli magát, s mikor azt hiszi, hogy már eleget tud arra, hogy maga is forgathassa a tollat, elkezd fordítgatni különféle szép történeteket, miket olvasott. Mikor fordít, észreveszi, hogy nem mindenre van magyar szavunk. A mívelt írók mintájára

*) Beöthy: Horatius és Kazinczy.

ő is csinál tehát. Sőt csinál azután akkor is, mikor nincs szükség rá.

E sajátosságokat megtalálhatjuk «Ábel halálában» is, melyet 1775-ben, tehát jóval Kazinczy előtt fordított le.*) Kazinczy ismerte a fordítást. Ismerte Kónyi második Gessner-fordítását, az «Első hajóst» is. Sőt hatással is volt rá mindkettő. Egyes helyeken bizonyára csak azért nem használta az első kínálózó szót, mert Kónyinál is az van, s nem akart tőle átvenni.

Feltűnő, hogy az említett hely, hol Kazinczy az *olvasás* fogalmát viszi be e költeménybe, épen Kónyi hatása alatt született.

Kónyi így fordítja ezt a részletet:

«Már szemeidnek fenyegéseiből is látom reám szabott feddésidet.»

Ádám pedig szívszakadó örömmel viszonzá néki: «Üdvözlég én első szülöttem! Jól tudod, hogy feddéseket érdemelsz, mivelhogy már szemeimből olvasod azokat». (15. l.).

Kazinczy: «Már olvasom dorgálásodat szemedben.

Olvasod dorgálásimat? kérdé bánatos szeretettel az atya; oh tehát érzed, Kain, hogy érdemled azokat!»

Az egyes szókon is meglátszik némi hatás. Így a *látzat* szó már Kónyinál is megvan. A *hembelygőt* is használja. (Kónyi Áb. 28. l. Kaz. Idyll. 260. l.) A *képzeldik* (Kónyi Áb. 43. l.) megvan Kónyinál, a *képzelet* Kazinczynál (Áb. III.). A Kónyi *hajnallásának* (Áb. 7. l.) párja a Kazinczy *hajnallat-a* (Áb. I. 9. l.). A *lengeteg* (Kónyi Áb. 27. l.) ugyanaz a képzés, mint a *csergeteg* (Kaz. Áb. IV.). Hasonlók: *nevedékeny* (Kónyi Áb. 68. l.), *muladékony* (Kaz. Áb. 28. l.), *ültetmény* (Kónyi, Első hajós 13. l.), *táptálmány* (Kazinczy, Áb. IV.).

Nem folytatom e példákat, mert lehet, hogy jó részük nem is tud egymás keletkezéséről, s nincs köztük apasági viszony; lehet, hogy akkor, a nyelvújítás idején, ezek úgyszólván a levegőben voltak. A Kónyi fordításának azonban, ha mindjárt önkénytelen hatása is, de mindenesetre volt hatása a Kazinczy 1815-ben megjelent fordításaira. E hatás azonban csak bizonyos fokig terjed, s két dologban nyilvánul: Először is bizonyos kifejezések, melyeket Kónyi használ, mintegy megvesztegetik Kazinczy fantáziáját, s ő

*) Ábel' Kain által lett halála. Gessner írásából Magyarra fordította Kónyi János Hadi Szolga. Pesten, Royer Ferentz Betőivel 1775.

is öntudatlanul nem a szerző intencziója, hanem Kónyi interpreta-
cziója szerint képzeli a dolgot. Ez csak öntudatlanul történhetik,
mert Kazinczy nagyon óvakodik tőle. A második az, hogy Kazinczy
egy-egy neki tetsző, fülének jól hangzó szó mintájára alkot új szókat.

Egyebekben azonban nagyon különböző e két fordítás. Ép
oly különböző, mint a két író, kitől származott. Egyik a nép fia ;
egyszerű katona, ki magára hagyatva szedi össze innen-onnan,
a mit tud ; a másik nemes családból való úr, ki gondos nevelésben
részesül s a legjobb mintákon csiszolja ízlését.

Kónyiban a paraszt mesemondóból megvan a terjengősség.
Kazinczy mintáiból tudja, hogy a rövidség erény. Kónyi fantáziája
kiszinezi, a mit a szerző csak jelzett ; szereti a részleteket. Kazinczy
megmarad a nagy vonásoknál s nem részletekkel, hanem egy-egy
jellemző jelzővel színezi. Kónyi szeret cifrázni, sallangozni ; s ebben
keresi a szépséget. Kazinczy egyszerűsége törekszik, mert világos
előtte, hogy a szépet a maga egyszerűségében föltüntetni sokkal
nagyobb művészet.

E tulajdonságok a következő mondatban is föltűnnek :

<i>Gessner :</i>	<i>Kónyi :</i>	<i>Kazinczy :</i>
«So sprach sie, und die zärtlichste, reineste Liebe goss unaussprech- liche Anmut in jeden Ton der Stimme und in jede Gebärde.	E-képen szóla Tirtza, és a legtisztább szere- lemnek kegyessége ki- mondhatatlan kelleme- tességgel mellőző min- den szavának hangját, s deli maga-viselése termetét méltóságosí- totta.	Ezt mondá ; s a leg- tisztább, legforróbb sze- relem kibeszélhetlen keccsel öntötte el sza- vának minden édes zengzeteit, szemének minden édes pillantatát.

Kónyi is törekszik néha a változatosságra, hogy ugyanazt
különfélekép fejezze ki. De ezt oly helyeken teszi, hol az eredeti
kifejezésnek refrainszerű jellege van, s így ez a fordításban el-
vész. Pl.

<i>Gessner :</i>	<i>Kazinczy :</i>	<i>Kónyi :</i>
<i>Weiche, du Schlaf, von jedem Aug', ent- weichet ihr flatternden Träume! Die Vernunft geht wieder hervor und erhellet die Seele, wie die Morgensonne die Gegend erhellet. Sei mir</i>	<i>Távozzál minden szem- ről, oh álom, távozzatok játtszi képek! Ismét visz- szatér az ész, s felvilá- gítja a lelket, mint a reggeli nap a tájékat. Idvez légy szép nap, ama czédrusok megól!</i>	<i>Állj-félre te szemeket szunnyasztó álom! Tá- vozzatok ti most híz- kedő álmodozdók! mert az értelem jön elő a lelket megvilágosítani, valamint a reggeli nap- nak világa a tágas tér-</i>

gegrüsst, du liebliche Sonne hinter den Zedern herauf! du giessest Farb' und Anmut durch die Natur hin, und jede Schönheit lachet verjüngt uns wieder entgegen. *Entreiche, du Schlaf von jedem Aug', entfliehet ihr flattern den Träume zu den Schatten der Nacht.*

Te színt öntesz széllyel és kellemet, végig a természetben; s íme minden szépség ujjodva mosolyg réánk.

Távozzál minden szemről, oh álom, távozzatok, játssi képek, az éj árnyékaihoz!

helyeket meg szokta vidítani. Üdvöz légy kedves nap! melly a Tzédrusoknak örvényekből szivárkozol-fel; te színesítéd és kedvesítéd a természetnek munkáit, és minden szépség újjúlván mosolyg réánk.

Távozzál te mindennek szeméinek behunyatásokra készítő álom! Szélledjetei ti haszontalansággal hizelkedő álmódzások és lépéseket kettőztessétek az éjszákának setétes árnyékaihoz!

Néhol úgy tetszik, mintha Kónyi hívebben fordítana, pontosabban adná vissza az eredetit.

Gessner:

Kain stund in betäubendem Schrecken, todtblass, kalter Schweiss umfloss die bebenden Glieder; er sah des Erschlagenen letzte krampfliche Bewegung und das rinnende zu ihm aufräuchende Blut. *«Verfluchter Schlag! rief er, Bruder! — erwache — erwache, Bruder!»*

Kónyi:

Kain megbódult és halaványodott ijedelemmel állá bámulva, tagjain hideg verítették folydogált; az agyonütöttnék zsibbaló mozgásait s a hozzá folydogáló gözölgő vért szemlélél: *Átkozott ütés! ugymond, ötsém! kelj-fel!..... kelj-fel, ötsém!*

Kazinczy:

Kain fagyfaló ijedségben állá ott; képét a halál sápadása borította el, s hideg verejték reszkető tetemeit. Látta utolsó rándulásait a megöltnek, és az ömledező, feléje párázó vért. *Térj magadhoz öcsém! kiálta; öcsém ébredj-fel!*

Ez a hűség azonban csak látszólagos. A szók vannak visszaadva, nem a kép, a hang, a szín. Kazinczynál pedig ez van meg.

A különbség, mint az eddigi példákból látható volt, néha csekély. A két fordítás egyes szavai néha majdnem megegyeznek. De ez a csekély különbség épen az, a mi mindig megvan még a Kazinczy leggyengébb s a Kónyi legszebb helye közt is, ez a csekély különbség: a művészet zománca. *Az első hajóst és Daphnist lefordította Nagy Sámuel komáromi orvos is, 1797-ben — mint ezt*

Kazinczy maga is említi az 1815-iki kiadás bevezetésében. (Gessner élete.) E fordítást azonban nem tudtam megkapni.

Kónyi különben Gessner-fordításával derék munkát végzett. E fordításaiban is megvannak azok a jellemvonások, melyek többi fordításaiban s különösen Marmontel-fordításában föllelhetők. De hibái itt sokkal részelettebben jelentkeznek, s e fordítás korához képest elég jó munka. Nem első, de nem is utolsó, mint maga mondja. *) Kónyi is újító, az 1815-iki kötetben Kazinczy is az. Kónyinak néha vannak szavai, melyek szerencsés alkotások, s maig is élnek. Igy *kimondhatatlan* (Kazinczynál kibeszélhetetlen), *viszszanozni* (ma : viszonozni), *szorgos*, *langal* (lángol) stb. Kazinczy nem egy szót alkot, mely nem válik közkeletűvé, de azért munkájából ezek nem rinak ki, úgy mint Kónyiéből. Kazinczyban sok volt az ízlés. Ez volt iránytűje a nyelvújításban is, melyet nem ő kezdett, nem ő fejezett be, nem is ő folytatott leghevesebben, melynek mégis ő képviselője, leghűbb kifejezője irodalmunkban. Az ő újításai nagyrészt átmentek a nemzet véérébe, a többieknek egy-egy szava lett közkeletűségűvé, a többi újítás feledésbe merült. A szókat, melyeket alkotott, a fordulatokat, miket átültetett, ma már nem érezzük idegeneknek. Kazinczynál a mi szép, az jó. S hogy mi szép, azt az ő mimosa-lelke mindig kiérezte.

Ez újítások azonban voltaképp csak az 1815-iki kötetel kezdődnek. Az 1788-ban megjelent idyllek még tiszták, magyarosak. Teleki is ezt a tiszta magyarságot emeli ki, Kazinczy is erre büszke. S e mellett megvan bennök az 1815-iki kötet minden jelessége is úgy, hogy csakugyan e kötet volt «első nevezetes lépés irodalmunkban Báróczy óta.»

VI.

Kazinczynak nem az volt becsvágya, hogy csupán fordítson, hanem hogy jó, példaszertű fordítást adjon. Visszaadni a tartalmat és alakot, szellemet és külsőséget egyaránt.

---

*) Az «Ábel halálához» írt előjáró-beszédben ezt írja: «A mi a fordítást illeti, sem első, sem utolsó, mert noha az eredeti nyelvet mindenütt szónként és nyomban nem követhettem is (a melly lehetetlen, mert a nyelvnek természete ilyenén kényszerítéseket nem szenvedhet), az értelmet megtartván, tőle messze nem távoztam és a szónak ékességét lehetőképen szabtam.»

És épen ez által nagy jelentőségű korára nézve.

Mindaz, a mi Kazinczyt mint írórt és embert jellemzi, föltalálható e fordításokban. Az idylli iránti vonzalom, a finomság, gyöngédség, a gondosság, a törekvés a szépet szépen visszaadni, a stilst jellemzetessé tenni; nagy tisztelete a német irodalom iránt, s végül a nyelv fejlesztése, régi szók s tájszók forgalomba hozása, új szók alkotása, sőt új fordulatok teremtése által.

Mikor e Gessner-fordításokat lapozgatom, szinte érzem belőle a Kazinczy ideális lelkét, s a lapok mögött szinte látom eszményi alakját, a mint kedves német könyvei között egy szép mondaton örvendezve, szelíd mosolylyal ajkán próbálgatja azt magyarul visszaadni — a kilencedik vagy tizedik variánsban.

A kor egyéb nagy eseményei nincsenek lelkére hatással, csak a kor irodalma. Ebben neki is tetszik az, a mi korának tetszik. Mint Kónyi, ő is Marmontelt és Gessnert, a korbéli ünnepekt írókat fordítja. De mennyire másként. Hiszen ő Goethével azt tartja, hogy a költészet csak kevés választott számára való, a hivatlanokat hát kirekeszti a parnassusról.

De nemcsak a kor áramlata, saját egyénisége is az idyll felé vonja őt, s ennek nyomai is megvannak e fordításon ép úgy, mint a Kónyi egyénisége a maga fordításán.

Kazinczy Gessner-fordítása a kor irodalma s Kazinczy írói egyénisége szempontjából egyaránt nagy jelentőségű. Célom volt e nagy jelentőségét, melyet eddig nem méllányoltak eléggé, — kimutatni, földeríteni az összefüggést korával, felismerni rajta az egyéniség nyomait, s esetleg újabb adalékkal járulni Kazinczy írói jelleméhez.

E fordítások Kazinczy munkásságának jelentékeny részét teszik, s Kazinczyval, nevével, írói egyéniségével, egész korával annyira összeforrottak, hogy nélkülök e korszak irodalomtörténetének képe hézagos maradna.

WESZELY ÖDÖN.

BAJZA JÓZSEF DRAMATURGIAI MUNKÁLKODÁSA. *)

I.

A fiatal Bajza a drámai költészet iránt nem érezett valami különös tehetséget. Meg-megvillan benne a drámairás eszméje is, de nem verhet gyökeret lelkében. Egy ízben, Pozsonyban való tartózkodása közben kísérletet tesz, hogy egy gyilkosból drámai jellemet alkosson, de ez nem sikerül neki s többé talán nem is foglalkozott eredeti dráma írásával. Azonban a színi kritika és a színházszervezés terén oly munkásságot fejtett ki, a mely igen megérdemli a méltánylást s melynek megismerése nélkül Bajza írói jellemképe igen hiányosan jelenne meg előttünk.

Oly kiváló tehetség és még kiválóbb szorgalom, a milyen a Bajzáé volt, nem zárkozhatott el a 30—40-es évek színügyi mozgalmai elől, s ha egyszer már érdeklődést tanúsított ez ügy iránt, érdeklődése e téren sem maradhatott nyom nélkül. Időnként félben hagyja ugyan ez irányú munkásságát vagy a körülmények elterelik attól, de újra meg újra visszatér hozzá s elég alaposan mondhatjuk, hogy Bajzának drámairódmunk irányára s színészetünk fejlődésére nagy hatása volt.

Bajza színügyi munkássága 1829-ben kezdődik, mert akkor kezd gondolkodni egy drámai gyűjtemény kiadásáról. Az ily gyűjtemények kiadásának eszméje nem a Bajzáé. Az övéig már négy színügyi gyűjtemény indult meg irodalmunkban. Az igaz, hogy csekély számú fordított vagy átdolgozott és eredeti darabok közlése után mindegyik megszűnt, de már az a körülmény, hogy egyesek újból meg újból megkísérlik egy-egy újabb gyűjtemény sikeres elterjesztését, bizonyítja, hogy ilyenekre kezdődő drámairódmunknak nagy szüksége volt.

Elémozdította az ez irányú irodalom éberségét az is, hogy az 1790-ben megindult s a színészet teremtésére irányuló

---

*) Részlet «Bajza J. élete és művei» cz. tanulmányból.

és meg-megszakadó, de soha meg nem szűnő mozgalom mind-egyre szőnyegre hozta e kérdést.

Az első gyűjteményt Kazinczy adja ki 1790-ben, melyben megjelent «Hamlet, szomorújáték hat felvonásban, úgy a mint a mi játszószíneinkre léphet» (Kassa, Schröder után). Ebbe a kötetbe volt szánva Goethe Stella-ja és Lessing Miss Sara Sampson-ja is. A Hamlet-fordítást megelőzi egy ajánlólevel br. Prónay László csanádi főispánhoz, melyben egészen korszerű lelkesedéssel ír Kasinczy a színészet ügyében. E vállalat félben maradt s következő utána Endrődy János «Magyar Játékszíne» 1792-ben, mely a Dugonics, Simay és Szentjóbóttól megindított drámairodalmi mozgalom alatt írt darabokat foglalja magában.

Ennek a hatása alatt született meg «Az erdélyi magyar játékos gyűjtemény», melynek szerkesztői K. Boér Sándor és Barcsay László voltak s mely az előbbinek öt s az utóbbinak hat darabját tartalmazza s így az időnként való közlés kívánalmának ez sem felelt meg. Majd 1821-ben Bécsben «Döbrentei Gábor Külföldi Színjátékai» jelennek meg két kötetben. Az első kötet német darabot tartalmaz, t. i. Müllner 4 felv. «Véteksúlya» cz. szomorújátékát; a második kötet francia művet közöl, t. i. Molière «Fösvényét», széptani megjegyzésekkel és magyarázatokkal együtt. A részvétlenség miatt e vállalat is megszűnt s ezután nemsokára Bajza veszi kezébe az elődei által elejtett fonalat. 1829. szept. 6-án írja Toldynak, hogy Kazinczy már elküldte Emilia Galottit s az az ő Külföldi Játékszíne I. kötetében fog megjelenni. Deczember 10-én már azt írja, hogy vállalatának akadt nyolcz «actionarius» s ha még nyolczat kaphat, meg fogja indítani azt. Úgy látszik, hogy Kisfaludy Károlyt is unszolták egy drámai gyűjtemény kiadására, de ő nem vállalkozott rá; csak oly feltétellel vállalkozott volna, ha a darabokat mind Bajza fordítja, mert Kisfaludy mondása szerint a fordításhoz csak Bajza értett. Végre az 1830. évi júliusban megjelent Bajza Külföldi Játékszíne egy kötetben s azzal aztán meg is szűnt, minthogy az 1830-ban működni kezdő akadémiának ez irányban is megkezdett munkálkodása következtében fölöslegessé vált. (Az akadémia gyűjteménye «Eredeti és Külföldi Játékszín» cz. alatt 1832-ben indult meg.) Ennek az egy kötetnek a tartalma: 1. Előszó. 2. Emilia Galotti Kazinczytól. 3. Lessing karaktere Bajzától. 4. A gyűrű, vígjáték Schrödertől, fordította Bajza, és 5. Schröder biographiája Bajzától.

Bajzának Lessing volt a nagy mestere a kritikában, mint Gøthe a dalban ; illő volt tehát mesterét a magyar közönségnek bemutatnia. De mesterét nemcsak mint kritikust tünteti fel, hanem mint színműíró is stb. Szerinte a német irodalom egyedüli abban, hogy a kritika megelőzte a remekművek keletkezését ; máshol először voltak remekművek s csak azután kritika. E tekintetben Németország Lessingnek köszönhet legtöbbet. Ő űzte ki Németországból a majmolás lelkét s tudomány, ízlése, nyelve és ítéllete egy Bodmer és egy Godschedéhez képest magasan áll. Lessing a legszövevényesebb mélységet is világosan tudta megfejtetni. Luther óta egy író sem nyúlt oly mélyen bele a német nyelv szókincsébe, mint Lessing. Ő philosophus, theologus, régész, de leginkább a drámai költészet híve és munkása. Lessingben Bajza főleg azt emeli ki, hogy benne a geniust a kritika nem törpítette el. Lessing költői phantasiájával nem bírt alkotni, s ha mégis alkotott, az a kritika és tanulmány eredménye ; ebben hivatkozik Bajza Lessing vallomására is. Jelleme feddhetetlen és tiszta s habár sok ellensége volt, érdemei már életében elismertetnek. Lessing nemcsak német nagyság ; művei az emberiség haladásában útmutatók. Végül Mendelsohn idézésével fejezi be ismertetését Bajza, mely így hangzik : «Lessing egy emberkorral elébb járt, mint egész százada.»

Lessingnek emez ismertetésében Bajza egyéni vonásai annyira feltűnők, hogy a Lessing képében kiemelt vonások adatokat szolgáltatnak Bajza írói jellemképehez is. Más írónál is így van ez, t. i. mindenki azt becsüli másban, a mi az ő ideáljának megfelel, s azt veszi észre másban, a mi a dolgok megítélésében szempontul szokott neki szolgálni. Ennyiben az élet- és jellemrajzírók egy-szersmind magukat is szokták jellemezni. Fokozott mértékben áll ez az erős egyéniségű Bajzáról, a ki a maga véleményének érvényre juttatásában néha exclusivvé válik.

Ezeket vonhatjuk le Schröder-ismertetéséből is. Ez alkalommal nyilatkozik Bajza először, mint józan drámai és színészeti kritikus. Schrödernek hosszú, drámairói és színészeti életét röviden, de igen rokonszenvesen ismerteti s ebbeli tanulmánya meg is látszik később az Athenæum játékszíni krónikáján. Mindenesetre ép érzékre vall az, hogy Bajza Kotzebueval és Ifflanddal, ama kor népszerű, de érzelgős drámairóival szembeállítja Schrödert, a kinek művei szárazabbak, de művészeibbek ; nem erkölcsértők és a színpadon hatásosak. Schröder ment a drámairók azon kedvencz-

szokásától, hogy oratori dictiókban öntik ki egyéni s a mű tárgyán kívül eső érzelmeiket. Ő csak néhány jellemet emel ki, s ezekkel szemben a többi csak mellékes, de összeszövésükkel a cselekvény gyorsan halad.

Schröder egyszersmind nagy színész is vala, kinél sohasem az volt a lényeges, hogy miként szaval el valamit, hanem az, hogy jól ábrázolt-e, az volt-e, a ki akart lenni.

Ilyen nyomon kezdődött Bajzának a színügyi téren kifejtett munkássága, t. i. Lessing és Schröder nyomán. Az elébbit abban is követte, hogy sok ellenséget szerzett magának s volt benne is sok fanyarság, mint Lessingben, utóbbit meg abban is, hogy nemcsak egyszer vala színházi igazgató. Mielőtt azonban színigazgatói korát néznők, a színi kritika fejlődésére kell egy szempillantást vetnünk, mert Bajza színügyi munkálkodása e téren folytatódott.

A színi kritikának első feltétele egy állandó színház, mert az ily kritika először is beható tanulmányt kíván s így feltételezi a színház megfigyelését. A német színi kritikának is már egy állandóvá lett színház segített a kifejlődésében. A milyen hatással volt 1750-ben a Koch-féle lipcsei társaság a német színi kritikára, olyan módon hatott a mienkre a budai színésztársaság.

A magyar színészet Budán 1833-tól kezdve új stádiumba lépett. Ugyanis a kassai, kolozsvári és miskolczi társaságok a pozsonyi kudarcz után egy ideig Kassán huzódtak meg, hol báró Berzeviczy pártfogása mellett, 1832-ig jól ment dolguk. Akkor azonban operai személyzetük Kolozsvárra távozott, a drámai személyzet pedig Budai magyar társulat czímén Budán ütötte fel sátorfáját. Pestvármegye sokat tett érdekükben s az igazgatásukat Fáy András és Döbrentey Gábor vállalták el.

Széchenyi pártfogása alá veszi a társulatot, mely 1833. július 7-én Bocskay István czímű darabbal kezdte meg előadásait. Ez az állandó magyar színészet kezdete Budapesten, mert ez a társaság fennállott egészen a nemzeti színház megnyitáig és akkor annak személyzetébe olvadt bele. A fővárosi kritikásoknak e társulat szolgáltatója a tért gyakorlati színi kritikák irására.

A magyar színi kritika kezdetei különben a múlt századba nyúlnak vissza. Az 1863-iki Színházi Látszó egy levélalakú színi kritikát közöl 1793-ból; ezt tekinthetjük az első magyar színi kri-

tikának.*) Azonban mind ez, mind pedig a Hazai és Külföldi tudósítások értesítései, valamint a Magyar Hirmondói is csak jelentések, melyeknek gondolati tartalma nincsen; irányadó és a drámáról való helyes gondolkodást eláruló nyilatkozataik egyáltalában nem fordulnak elő, úgy, hogy Kisfaludy első darabjainak megítélését többnyire a Wiener Zeitung für Literatur, Kunst und Theater cz. bécsi lap végzi. A magyar lapok legfennebb csak ismétlik azt, a mit a német lap elmond.

A Tudományos Gyűjtemény 1817-ben megindulván, a színi kritikának is tért nyit hasábjain, a hol 1817—1827-ig 10—12 színi bírálat jelent meg. De ezen bírálatok nem a színi kritika fellendültét jelentik, mert a daraboknak csak irodalmi értékéről szólnak, nem egzszersmind színi hatásukról is. E bírálatok csak azt keresik az írókban, hogy mennyiben hazafiasak. Ha csengő hazafias nyilatkozatot találnak a darabokban, már jóknak találják azokat s szerzőiket «az igaz hazafiai költő» dicső nevével tisztelik meg. Csak a T. J. betűk alatt író, Toldi szerint gróf Teleki József bírálatai vallanak a kor színvonalán álló bírálóra.

A színi kritika az Aurorában is megkezdődik, a melyben Fenyéry Gyula (Stettner, Zádor) bírálja Kisfaludy két vígjátékát, Toldy meg Vörösmarty Salamon királyát. Toldy polemizál is Szontághgal abban, hogy Kisfaludy vígjátékai mennyiben nemzetiek. E kritikákkal párvonalosan jelentek meg egyes megjegyzések 1830-ig a Pester-Ofner Zeitungban is s melléklapjában, a Gemeinnützige Blätter-ben, valamint a Spiegel-ben és melléklapjában, a Schmetterling-ben, úgy szintén a Pannoniában is. De ezek a mint kevésbé magasok, kevésbé hazafiasok is voltak.

Csáky Tivadar gróf lett volna az első, ki Kassán «Játékszíni Tudósítások» czíme alatt megkezdette volna a komolyabb színi kritikát, de e vállalat a 16. számmal megszűnt; különben is lényegtelen szempontjaival nem felelt meg a kívánalmaknak.

E szerint a «Társalkodó» az első lap, mely 1832-ben megkezdí a tőrhetőbb színi kritikát. Ebben P. K. (Pechata Károly) tudósításokat közöl a kassai társaságnak Temesvárott lefolyt, különösen operai szerepléséről. A mit a Társalkodó kezdett, azt a Regélő és Honművész folytatja tovább 1833. jan. 21. számában, melyben külföldi magaslaton álló színi kritikát ígér, azonban

*) Bayer J. «A nemzeti játékszín története».

nem nyújt egyebet, mint játékrendet és szereplési krónikát a Nagyváradon, Szegeden, Debreczenben és Kolozsváron játszó társaságokról. Azokat a dicséreteket is rendesen közli, a melyekhez a vidéken olyan jól értenek. Majdnem ugyanilyen módon ír a budai társaságról is, s ha valami tartalmasabb reflexiót közöl, az bizonyosan Tiecktől vagy Schlegeltől van kölcsönözve. Még a célját sem tudja elég magasra kitűzni a színi kritikának, mert előzetes hirdetésében I. a budai színészetről való tudósítást és II. a színészeket illető megérdemelt gáncs és dicséret közlését vallja programjának. Az ily kritika értékét és megvetettségét eléggé megvilágosítja az 1833. Muzarionban megjelent Csel cz. szatíra, melyben a kritikusok érdekefeleknek, gorombáknak, butáknak vannak bemutatva. A Regélő és Honművész színi kritikái rovata csak akkor emelkedik, a mikor ezt 1835-ben Garay János veszi át.

Más organuma is akadt a színi kritikának, s ezt Munkácsy János Rajzolatok című lapja nyújtotta. Munkácsy Kisfaludy bohózat és novella irányának egyik követője volt s első magyar humoristának szerette magát nevezni. Garabonciás diák című bohózata nagyon ismeretes volt. Önérzetes, nyakas ember vala, a ki lapjának színi kritikái miatt ellentétbe jöven Bajzával, évekig folytatta vele a harczot, s az mindenesetre nyom valamit, ha valaki azon időben a Bajza tollával és tekintélyével szemben évekig bírta az ellentállást. A Munkácsy lapja Kritikai Töredékek címen közölt színi kritikákat s cikkei alá először Őszinte testvérek volt aláírva, de 1835. és 1836-ban az aláírást X et Comp. jegy váltotta fel. Ez X et Comp. ellen kelt ki Bajza s ez az ő színi kritikái működésének kezdete. Hibáztatja X et Comp. kritikája modorát általában s hibáztatja különösen, hogy nem veszi figyelembe a színészek körülményeit, a mennyiben az 1835—36. évi telén rossz állapotok között levő színészekkel szemben is olyan kívánalmakkal lép fel, a milyeneket csak rendezett színésztársaságokkal szemben formálhat az ember.

A Rajzolatoknak és Honművésznek kétes bírálásait Bajza sokáig nem nézhetvén tétlenül, «A magyar színészeti bírálókhoz különösen X et Comp. úrhoz» címen a Társalkodóban *) egy cikket tesz közzé, melyben irányt nyújt arra nézve, hogy a színészekben mit kell bírálni. Hangsúlyozza, hogy a kritika jótékony, ha tanít, de hogy ezt tehesse, tárgyismeret, ítélőtehetség s elvek

*) Társalkodó 1836. 19. sz.

kellenek hozzá; ily feltételek mellett a durvaság sem baj benne. A Kassán megjelenő Játékszíni Tudósításoknak csak a mocskos keztyű és sáros csizma voltak a tárgyai. A Honművész is csak személyes tetszésről és nem tetszésről szól. Az effélék azonban még nem ártanak, de annál inkább árt a Rajzolatokba író X et Comp. úr bírálata, mert abban egyetlen egy tanulságos gondolat sincs. Nem győzi meg semmiről a színészeket és mégis haragszik, ha nem követték tanácsait. X et Comp. azt állítja, hogy az egyoldalú dicséres teszi egyoldalúakká a színészeket. Igaz! Az egyoldalú dicsérés és gyalázás egyaránt ront, de hát X et Comp. úr is egyoldalú, mert, ha tanácsait nem követik, mindjárt azt mondja, hogy nem akarnak előre menni.

A bírálat vegye tekintetbe a körülményeket is és azokhoz szabja kivánalmait. A bírálatnak több oka van igazságosnak és kifogástalannak lenni, mint a színésznek, mert a színész dicsősége a jelen, a kritikát megbírálhatja a jövőben élő sok ezer értelmes olvasó is. Nálunk a kritikában nem elég csak érinteni a tárgy főbb pontjait, mint pl. Franciaországban, — mondja Bajza — a hol kifejlett színi kritika van. Színészeinknek, ha teoriájuk kevés is, practicumuk elég középszerű, kritikusakink azonban még csak nem is középszerűek sem a teoriában, sem a gyakorlatban s azért a megbírált felül érzi magát a bírálón. Hivatkozik Lessing példájára, a ki a Hamburgi Dramaturgiában megjelent kritikáit a játszás után mindig napokkal később tette közzé, hogy annál alaposabbak és gondosabbak legyenek.

Ha X úr felhagy a bírálattal, azt igen okosan teszi, de rosszúl teszi azt, hogy drámák bírálatába fog, mert az még nehezebb; tanuljon inkább s tegye sajátjává az olvasottakat. Mennyire ráfért ez Munkácsyra, kitűnik abból, hogy egyik bírálatában tisztán kimondja, hogy Fánecs minden más magyar színészt felülmúl, a mi ellen Fánecs (Regélő 1836. 63. sz.) nem késik hírlapilag tiltakozni.

Erre Munkácsy János magáénak nyilvánítja a lapjában addig megjelent összes kritikákat és Bajzával szemben humorizálni kezd, a dolog lényegéhez azonban nem szólott.¹⁾

Bajza felszólalását a Kassai Szemlélő és a Honművész is zokon vették és siettek arra válaszolni; az elébbi Párttalan név alatt szólal meg, az utóbbiban pedig Garay nyilvánítja ki, hogy bírálatait a színészek, gyakori nyilatkozataik szerint jó néven veszik.²⁾

¹⁾ Rajzolatok 1836. évf. 147. l.

²⁾ 1836. Honművész 27. sz.

Bajza e hármias támadásra «Dramaturgiai és logikai leczkék magyar színbírálok számára» közös cím alatt hármias cikkben felel meg, melynek első része: «Szükséges magyarázatok a Rajzolatok színbíráló compániájának»; másodika: «Pro memoria a Kassai Szemlélőnek» és harmadika: «Néhány szó a Honművész színi kritikáiról.» (Felvilágosításul Garaynak.) Lássuk ezeket sorban.*)

Bajza kijelenti, hogy most iskolamesteri feladathoz fog, részletesen magyaráz, a míg még Munkácsy J. úr is megérti a dolgot. Munkácsy először azt mondta, hogy Bajza nem ereszkedett bővebb magyarázatokba, másodsor, hogy a színészeknek a kritika nem használ, és harmadsor, hogy a színészek mesterségüknek még kritikáját sem értik. Ennélfogva — mondja Bajza — annál inkább igaza van neki abban, hogy színészeinket tanítani kell. Munkácsy ezt nem tette, tehát nem panaszkodhatik, hogy nincs hatása a színészekre. Munkácsy azért is elégedetlenkedik, hogy a színészek elbizakodottak s azért nem követik tanácsait, a melyek útmutatásul szolgálhatnának arra nézve, hogyan kell játszaniuk. Bajza szerint ez azért történik, mert M. megjegyzései nem a lényegesekre vonatkoztak s a mennyiben pedig oly dolgokra vonatkoztak, a milyen pl. az idegen nevek kiejtése, azokra nézve nem elég a megjegyzés, azokra nézve útasítás és könyv kell.

Bajza ezután elemeire bontja a színművészetet s minden résznél alkalmilag mondja el a megjegyzéseit Munkácsy állításaira. A színművészetet szövejtés, felmondás, szavalás, testtartás, kézbeszéd, arczbeszéd, karakter-felfogás és kifejezés cz. cikkben tárgyalja.

A szavalás theoriájához Kántorné és Bartháné szavalata szolgáltat bő adatokat. Munkácsy hibáztatja azt, hogy a szavalatból a mű verses alakját észre lehet venni. A vers közbül van az ének és próza között s így szerinte azt lelkesebben kell szavalni, mint a prózát. Bajza szerint ez helytelen, mert e tekintetben nem az alak dönt, hanem maga a darab. A verset épen ellenkezőleg, mint a prózát, lassabban, ünnepélyesebben kell szavalni.

A Honművész XXVIII. sz. 20. lapján szavalás és felmondás tekintetében kétféle iskolát különböztet meg; egyiknek Kántorné a képviselője s ez a régi, síró, éneklő; a másik az új, a melynek fő-képviselője Megyeri. Ez utóbbi modort ajánlja Bajza is, de úgy, hogy az a mű tanulmányozásán, gyakorlaton, naponkénti szavalatokon alapuljon.

*) Krit. L. VII. füzet.

Tudnunk kell, hogy színészeink kezdetben a németektől tanultak, a kik affectált, éneklő módon szavaltak s ettől a modortól némelyek épen csak Déryné és Kántornét tartották mentnek. Ezen az alapon van Bajza vitairatában régibb és újabb iskoláról szó, különben ez az egész erőltetett felfogás és elnevezés a Honművész útján kezdett elterjedni.

A testtartást illetőleg Munkácsy megrójjá Nyirynét, hogy lomha, és Laborfalvi Rózát, hogy előre hajol, s ajánlja ezeknek, hogy tanulmányozzák a hozzájuk nem mostoha természetet. Bajza ez alkalomból egy helyes kis értekezést ír a szépről és a természetről. A szép a természetből van véve, de a művészi világban idealitást nyer, s ha nem nyerne, a művészet fölösleges volna. Goethe szerint is iszonyú hézag van a természet és művészi világ között, a mely hézagot külső segédeszköz nélkül (tbeoria) a lángész sem képes átugorni s ezért nem jó, ha a művészet pusztán csak utánosz stb. Azután tanácsokat ad a színpadi járásra, leülésre, kijövéésre, állásra, a hallgató színész függélyes állására, a meghajlásra stb.

A kéz- és arcbeszédre vonatkozólag M. a természetes tartást ajánlja. Bajza tiltakozik az ellen, hogy ez a mindennapi életben láthatót jelentse. Az arcbeszédet a színésznek a tükör előtt külön kell tanulnia.

A karakterfelfogásra és kifejezésre nézve azt tartja legfőbb szabálynak Bajza, hogy a színész fogja fel és fejezze ki az író intentióját. S végül abban fogja meg Munkácsyt, hogy ő a francia romanticismust rajzolja Schlegel egyik olyan művéből, mely a romanticismus előtt jelent meg s mely csak a keresztyén drámát jellemzi az antikkal szemben. *)

Ime, ezekben is a theoreticus Bajza! Nem tud semmiről szólni a nélkül, hogy a dologra vonatkozó alaprajzot, az alapvető vonásokat ne nyujtsa. Ki mutathatott fel akkor ennyi érzéket és tanulmányt a színészeti művészetre vonatkozólag? Vörösmarty behatóan foglalkozott a drámának, mint költészeti nemnek az elméletével, de a színészettel magával ily behatóan tudtunk szerint Bajzán kívül senki.

Bajzának a Rajzolatokkal való vitája ezzel nem fejeződött be, mert e lap újból válaszolt az ő cikkére, mire ő Utóhangok czíme alatt Harmadszori szavam a Rajzolatok színbíráló compániájá-

*) *Wilhelm Schlegel, Drámai leczkék.* 1808.

hoz» cz. cikkében a maga részéről bezárja a vitát. Harmadszori szava is csak az az X et Comp.-hoz, hogy beszéljen okosabban. Bajza nem érzi, hogy állításai meg volnának czáfolva, legfennebb azt, hogy működése meg van kritizálva. Ajánlja, hogy ne fecsegyenek, mert csakugyan azt hiszi, hogy érvei, ha más, tanultabbak előtt nem is, de előttük ledönthetetlenek.

Az egész vita eredményére Bajza a győzelem érzetével tekinthetett vissza, mert annak következtében Munkácsy elébb a színészekre vonatkozó megjegyzéseit szüntette meg, azután pedig az A. B. A. R. jegyek alatt tovább folytatott színi kritikával is végkép felhagyott.

A «Pro memoriában» Bajza szellemesen bánik el a Kassai Szemlélővel, mely lapnak írója «Pártatlan» név alá rejtőzött. Bajza azt mondja, hogy kár volt e nevet Páratlannak nem szedni a nyomdában, mert gazdája páratlan gyenge a gondolkodásban. A Kassai Szemlélő azzal válaszol a kritikásoknak, hogyha a bírálati nem tetszenek, csináljanak jobbat. Ez Bajza szerint helytelen elvre mutat s azt úgy világítja meg, hogy felkiált: hátha egy nadrágcsináló rossz szabó mondaná: ha munkája nem tetszik, csináljanak jobbat? Mit szólna ahhoz? S végül az ítéző és alkotó ész közt levő különbséget fejtegetvén, a vitát ez oldalról is bezárja.

A Garayval való vita is 1836-ban jár le. A neki írt válaszában Bajza sajnálja azokat, a kik a színészet történetét majdan a Honművészből merítik. Kellő mértékre igyekezik leszállítani azt az érdemet, a melyet Garay a Honművésznek tulajdonít s czáfolja azt az állítást, hogy a magyar színészeti kritikát Rothkrepf (Mátray, a Honművész szerkesztője) kezdte volna meg. Erre megjegyezhetjük azonnal, hogy ebben a dologban Bajzának nem volt egészen igaza, mert a színészeti kritikát tágabb körben csakugyan Rothkrepf kezdte meg s ezt ő maga nem is késik lapjában kimutatni. *) A Csáky T. gróf által megindított «Nemzeti játékszini tudósítás» a 16. számmal meg is szűnt s aztán úgylis csak Kassa és általában Abauj színészetére vonatkozott. A vidéki színészetéről való tudósításokat tudomásunk szerint is Mátray kezdte legelsőbben közölni.

Garay válaszában Bajzának főleg két mondásával foglalkozik. Bajza ugyanis első cikkében azt írta, hogy nekik oly kritikát írni, a melynek semmi célja sincs, a másik cikkében meg azt,

*) *Regelő* 1836. 64. ss.

minek oly kritikát írni, a melynek okos czélja nincs. Garay ebben ellenmondást lát. Bajza még egy pár szűrő észrevételt tesz erre nézve és azzal zárja be, hogy szép, ha a fiatal ember igyekszik, csakhogy igyekezzék szerény is lenni.

Erre Garay a Honművész három számában foglalkozik ¹⁾ Bajzával, néhol kicsinykedőleg kötvén bele, minek következtében Bajza a Befejező szó Garaynak cz. cikkében kinyilatkoztatja, hogy Garay inkább vitatkozási makacsságból ír, mint meggyőződésből, de rá nézve jobb, ha az elébbit tesszük fel s ezért fölösleges is tovább folytatni a vitát. A mint tetszik, legyen az övé vagy nem az övé az utolsó szó.

Garay mintegy fájólag jegyzi meg, hogy Bajza szintúgy a fenéségből száll le hozzá, de neki s az ügynek ez is elég, mert a Befejező szó Bajza legyőzetését jelenti.²⁾

Ennyi vala Bajza és Garay harcza, de ennyi is keserűséget hagyott e két író szívében. Később sokszor találkoztak a Kisfaludy-társaságban, az Akadémiában s más helyen is, pl. Kossuth Hirlapja mellett, melynek Bajza szerkesztője s Garay segédszerkesztője volt; mintha a sors mindegyre össze akarta volna hozni őket, de barátság soha sem fejlődött ki köztük. A mai korból visszatekintő fájdalommal látja két ily meleg szívnek aránylag kis okból való összekocczanását s nem tudja megfejteni, hogy egyik nemes szív a másiknak hogyan lehet ennyire ellenfele. Az adatok szerint úgy látszik, Bajza a hibásabb fél, de hibáját menti az, hogy vitájuk idején még nem volt tisztában a Garay tehetségével. Azonban ez sem elég mentség; valamint Szentmiklóssynak nem volt mentsége 1829-ben, hogy ő nem volt még tisztában Bajzával, mikor szerénységre intette őt. Bajza tudhatta volna azt, mennyire fáj a tehetséges ifjúnak, ha a nagyképtű öregség csak az évek számai érvénél fogva visszaszorítja őt. De úgy látszik, hogy e fájdalomon minden törekvő ifjúnak keresztül kell mennie.

Bajzának és Garaynak egymás iránt való idegenkedése ezután is nyilvánult egy párszor, habár éléből az idő haladtával folytonosan vesztett. Bajza elítélőleg bírálta Garaynak Kunoss Természet című lapjában 1838-ban megjelent virágnyelvét, a mely az első magyar virágnyelv volt. 1844-ben pedig, a mikor az Aka-

¹⁾ 1836. 56. 58. 59. sz.

²⁾ 1836, *Regelő* 62 l. «*Litteraturai nevezetesség*».

démia 100 arannyal tüntette ki Garay verseit, Bajza ennek ellene működött. Egyszer azonban Bajza is elismeréssel adózott Garaynak, a mikor t. i. Garay a Kisfaludy-társaságban Zrinyi Ilona című balladáját felolvasta, Bajza el volt ragadtatva a költemény szépségei által és a gratulálók sorába ő is beállott. Viszont Garay is szólott nagy elismeréssel Bajzáról s dolgozott is az Athenæumba s ezt a lapot öcsésének is ajánlotta e szavakkal: «Az én tanácsom minden esetre az lett volna, hogy az Athenæumban lépnél fel. Ott, bizonyos lehetsz benne, hogy legalább közepszerúségen alul nem adják ki munkádat, mert mind a három szerkesztő competens bíró a lyrában s műértő lapjuk oly lap, mely karakterrel bír s dolgozó társai közt állhatni dísz».

Ennyi vala Bajza dramaturgiai működése 1837-ig, a meddig az állandó színészet is kisszerű volt s a pesti fényes német színház elől Budára szorult vagy hetenként kétszer attól esedett bebocsáttatást.

1837-ben, a nemzeti színház megnyitása után új szerep várokozik Bajzára, épen az ugyancsak 1837-ben megindult Athenæumban s annak főkép játékszíni krónikájában. Ezen kívül Bajza csakhamar megízleli a színházigazgatás munkáját és közreműködik a valódi színi kritika megalapításában, melynek megalapítói Vörösmarty és Bajza. (Előttük is Tóth L.-nak a Rajzolatok 36. és 37. számában megjelent, Hamlet-ről szóló fejtegetése valódi színi kritikának mondható.) Gyulai a színi kritika megalapítójának csak Vörösmartyt mondja, de ez állítás csak úgy kifogástalan, ha Bajza működését és a nemzeti színház felálltának is az azt előmozdító körülményeit tekintetbe vesszük.

A magyar Thalia 1833—1837-ig igen sokat haladott. Főkép Pestmegye és az Akadémia működtek ez előhaladásban közre. Pestmegye 1831-ben színügyi bizottságot alakít, a mely a fővárosi színészet állandó istápolásával volt megbízva. A m. tudós társaságnak pedig, a rendtartások 5. pontja értelmében, a játékszín is gondjaira bízatik, mint nyelvmívelő eszköz. Ezenkívül a kassai játékszíni felügyelő bizottság felkéri az Akadémiát, hogy gondoskodjék az idegen terméktü jelesebb drámák lefordításáról, a mi drámairodalmunknak és színészetünknek nagy előmenetelére szolgálna. Az Akadémia ezeknek alapján már 1831-ben 71 darabot jelöl ki a lefordításra és 100 aranyat rendel évenkénti drámai jutalomra. Továbbá a IV. nagy-gyűlésen 8-tagú drámai bizottságot szervezett, hogy az a fordításokat megvizsgálja és e bizottság költ-

segeire 500 frtot szavazott meg. A bizottság tagjai a következők voltak: Csató Pál, gr. Dessewffy Aurél, Döbrentei Gábor, Fáy András, (1835-től fogva Fáy helyett Bajza), Jakab István, Rothkrepf Gábor, Tessedik Ferencz és Vörösmarty. E bizottságnak az Akadémia páholyt is bérelt a budai színházban, hogy figyelemmel kísérhesse a darabok előadásait. E bizottság 1833. november 27-ikén kezdte működését és már 1834-ben 70 régi és 15 új darabot fogadott el. Az Akadémia továbbá 30 arany pályadíjat tűzött ki e kérdés megfajtására: «Miképen lehetne a magyar játékszint Pesten megalapítani?» Az így megindított mozgalomban a nemzeti színházra nézve két irány válik ki. Az első a Széchényi, a ki részvények útján 4—500 ezer frtot akar beszerezni és a Duna-parton hatalmas színházat óhajt emelni. Míg Széchényi a Vaskapunál jár, ez elvét a Társalkodóban gr. Dessewffy képviseli. Ennek a tervnek az volt a rossz oldala, hogy az abba való rengeteg sok pénznek a beszerzési ideje igen elodázta volna az ügyet. Ezért volt egy más tervet hirdető párt Földváry Gábor pestmegyei alispán és a megyei színügyi bizottság elnöke vezetése alatt, a mely ismervén a nemzeti lelkesedés ama tulajdonságát, hogy heves, de mulékony, a lelkesedést rögtön akarta használni és kisebb színházzal is megelégedett. A honfiak többsége e mellett foglalt állást s Pestmegye is, habár Fáy András nyertes felelete is az Akadémia pályakérdésére nézve a Széchényi véleménye felé hajlott, a mennyiben ő is 370 ezer frtos színházat akart emelni. Fáy nyertes felelete mellett egy másik versenyző mű is volt ily címmel: «Egyetlen mód a magyar játékszín czélirányos megalapítására» (Mátray Gábortól), mely Földváry felé hajlott s különösen hangsúlyozta egy színi-conservatorium felállítását, s midőn erre a czélra br. Vay Anna 5000 frtot adományoz, Földváry G. azon a pénzen megveszi a színház mai telkét s miután a megye a gyűjtések közepette elrendeli az építkezést, a színház ügye el volt döntve. Széchényi nem akadályozhatta meg Földváry tervének végrehajtását. 1835. szept. 16-án az építés megkezdődik s 1836. aug. 5-én bokréta-ünnepélyt ülnek. 1837. jan. 15-én a pestmegyei gyűlés már rendelkezik a megnyitásról s felkéri Vörösmartyt a prolog írására. 1837. május 8-án részvénytársaság alakult és meghívta az illetőket a megnyitó ünnepségre. A részvénytársaság a színház igazgatását egy állandó választmányra bizta, melynek tagjai voltak: Földváry Gábor alispán, elnök, Nyáry Pál aljegyző, tollvivő, Fáy

András, Ilkey Sándor, gr. Ráday G. táblabírók, Simoncsics János főszolgabíró. E választmány jul. 26-án tartott ülésében a színész-társaság igazgatójává Bajza József táblabíró és akad. tag választott meg; Szigligeti Ede a titkári, Rothkrepf G., a Regélő kiadója az ének- és táncz-felügyelő tisztére emeltetett s megbízott, hogy javaslatot készítsen a felállítandó operára nézve. A választmányba később beválasztották Rosty Albert táblabírót is, mint zeneértő tagot. Rosty dolgozta ki a zenekari igazgató hatáskörét, mikor az opera alapításáról volt szó. A sikerült javaslatot Bajzával együtt végezték be s ennek alapján lépett 1838-ban jan. 15-én Erkel, mint első karmester a színházhoz.*)

Az Athenæum 14. számában Bajza már hirdeti a színház megnyitását — augusztus 22-re, a vásár idejére, s azon időben a színház csakugyan megnyílt; bár még nem volt egészen készen, de arra az időre a munkálatokat beszüntették. A megnyitás Vörösmarty Árpád ébredésével és Schenk Belizsárjával történt, mely utóbbit Kiss János fordította.

Alig kezdtek játszani, már is minden oldalról megnyílt a színeszetet ellenőrző kritika zsilipje. A Hirnök-ben egyre hangzott, hogy mostan már szigorúaknak kell lenniök a színészekkel szemben, mert van állandó színház. Annyira ment a bíraskodási düh, hogy Toldy szükségesnek tartja az Athenæum 16. számában a színészek védelmére kelni, a kiknek inkább a gyakorlat ada képességet, mint az elmélet.

A mi pedig Bajza személyét illeti, ő csakhamar a legkíméletlenebb támadásoknak volt kitéve. A régi ellenfelek, a kik talán egy-két polemiaiban megjárták volt Bajzával, most egyre támadják Bajza színigazgatói működését. Mint előbb Kazinczyval szemben Bajzáék ifjú írói csoportja állott, úgy most az Athenæisták találták szemben magukat egy ifjú írói csoporttal. Bajzáék a Századunkkal (a Hirnök melléklapja) közjogi, a Szion-nal egyházi és Kunossal (Bústavi), a Természet című lap szerkesztőjével, kinek egy magánjogi könyvét szeliden lebírálták, és Munkácsyval személyi ellentétben állottak. A Századunk főtárgya állandóan Bajza a színigazgató volt. A Hirnökben pedig Balázsfalvi Orosz József pozsonyi lapjában a Magyar lapok heti szemléje című rovat 1838. febr. 1-től kezdve egyenesen az Athenæum köre ellen indult s ezt a ro-

*) Budapesti Hirlap 1838. decz. 6.

vatot Csató Pál vezette, Bajza elleneinek legmérgesebbike. A triumvirek részint a Figyelmezőben s miután az 1841-ben főlapjába beleolvadt, az Athenæumban válaszoltak. Nekik is állandó czímük volt a támadásokra adott feleleteikben: «Athenæum miatti zajgások». A támadó ifjú párthoz sorakozott Kovacsóczy Mihály is, ez «örök ifjú» író, a ki a Szemlélőben szokott volt írni és mások között Stancsics Mihály is; Munkácsy János is mint régi edzett ellenfél még mindig szerepelt.

A támadás Bajza ellen a Rajzolatokban kezdődik, melyben egy vádat tesznek közzé Bajza ellen, t. i. igaz-e az, hogy Horváth Cyrill Kuthen cz. darabjának benyújtásakor levelet írt hozzá a darabja érdekében, hír szerint mások is írtak hozzá a darabjaik pártfogása céljából, s ily módon különféle híreket terjesztettek Bajza «pajtáskodó» eljárásairól. Nevezetes leleplezésekkel fenyegetik az akad. drámabíráló bizottságot is, melynek Bajza szintén tagja volt. E vádakra Bajza, Vörösmarty, Schedius Lajos és Fáy András válaszolnak, mint a drámabíráló bizottság tagjai, kijelentvén, hogy semmi felelettel nem tartoznak az illető vádemelőknék. Ajánlják a vádolóknak, hogy csak álljanak elé a leleplezésekkel, a melyek természetesen nem jelentek meg soha, s mint később kitűnt, a Horváth C.-lél levelező Döbrentei Gábor volt.

A színházról folyó pletykák miatt tette közzé Bajza azt a kijelentést, hogy a közönség a színházról csak azokat az értesítéseket tekintse hiteleseknek, a melyek az igazgató aláírásával jelennek meg. Egyszersmind kéri a közönséget, hogy miután a színház a nagy árvíz miatt márczius 13-tól ápril. 16-ig zárva volt, a hiányokért legyen elnéző. E kijelentésekre Orosz és Munkácsy felelnek.*) Orosz megjegyzi, hogy az lehetetlen, hogy a színházról csak az igazgató közlései hitelesek, mert nem csalhatatlan senki a világon, még Bajza sem, akármily nagy szellemóriás legyen is különben. Munkácsy meg azon intézkedéseket tárgyalja, a melyeket Bajza a drámaírók osztaléka ügyében eszközölt volt, mely szerint az író az első előadás jövedelmének $\frac{1}{5}$ -ét, a második előadás $\frac{2}{5}$ -ét és a harmadik előadásnak is $\frac{2}{5}$ -ét kapja. Ha a darab az első előadásakor bukik, akkor többé nem adatik. A fordítás az eredetit illető jövedelemnek felét nyerje s épen úgy az opera, parodia, bohózat is. Munkácsy szerint ily kevés jövedelem

*) 1838. Századunk.

kilátásával egy író sem fog írni, mert csupán hazafiságból nem írhat senki. Bajza alatt a színház meg fog bukni, mint a hogy járt a Külföldi Játékszin, a Kritikai Lapok és az Aurora is. Nem helyes szerinte, hogy Bajza mindig csak színművet adat, s tőle függ az is, hogy az új darabot bérletszünetben adatja-e vagy bérletben s így az írókat jövedelmükben megkárosíthatja.

E közben Bajza gyorsan dolgozott s a színház szervezéséhez látott. Társasága vidékről érkezett, mert 1836 után, mikor a hajóhidat felszedték, maga Buda városa a színészeknek nem nyújtván elég jövedelmet, a budai színésztársaság 1837 első felében a nemzeti színház megnyitásáig vidéken játszott.

Bajza megalkotta a színi társaság törvényeit. Intézkedései elárulják, hogy főképp a nemzeti drámáért buzgott; az operát, balletet nem szerette és nem ápolta annyira. A színészekkel szemben szigorú, de jó ember volt. Szigorúságára ez új intézetnél nagy szükség volt, mert, ha olvasgat az ember az akkori színészek szerepléseiről, akár a budai társaságról is, megdöbbenéssel veszi tudomásul azokat a kanapépereket, kis cselszövéseket, melyeket a tagok tiztek. Bajza tekintélye egyszerre véget vetett minden ilyenfélének. A színház haladott; a színészeket több oldalról mutatta be s az ifjú erőknak is nyitott tért, hogy tehetségeiket kifejtsék. De Bajzának igen sok ellensége volt, s azok miatt ő tehetségét zsibbadni érzé. A választmányynyal is meggyűlt a dolga, még pedig az anyagiak dolgában. Ugyanis a színház 265,574 frtba került, de ez összeg mind nem folyt be s így 95,705 frtot kölcsön kellett kérni. Az efféle bajok okait a választmány Bajzára hárította.

Sokan azért haragudtak rá, hogy nézetük szerint az operát a dráma helyett elhanyagolja. Egyes primadonnák, mint pl. Schodelné szitották is az elégtelenséget. Bajza e szerint meddőnek találván becsületes erőlködéseit, 10 hónapi működés után lemondott színházigazgatói működéséről. 1838-ban az Athenæum 50. számában teszi közzé, hogy ezentúl nincs semmi köze a színház igazgatásához s a kiknek az igazgatósággal összeköttetésük van, Szentkirályi Móriczhoz, az új igazgatóhoz forduljanak. Lemondásának okát hiven elmondja egyik levelében*): «Én a pesti színház igazgatásáról lemondottam, mert a vármegeye bölcs uraival nem férhettem össze. Most ők lássák, mi történik a színházzal. Én azt

*) Antihoz, 1838. jun. 19. (Bajza Jánosnál Gyöngyösön.)

hiszem, hogy részvényes társasági directiójuk nemsokára megbukik, mert bolondabb directiót, mint ez az övék, képzelni sem lehet.»

Lemondásával az ellene intézett támadásokat nem szüntette meg Bajza s ezen kívül még az anyagiakra vonatkozó vita is tovább tartott. Nevezetes ez ügyben Nyáry Pálnak «Némi felvilágosítások a magyar színház ügyében» című cikke,¹⁾ melyben Bajzának és 45-nek állításaira reflectál. (45 a Hirnökben szereplő aláírás.) Nyáry azzal vádolja Bajzát, hogy 10 hó alatt 39 ezer frtot költött, holott utána a választmány másfél év alatt csak 68,559 frtot. Számításokkal igyekszik bizonyítani, hogy az operát is lehetett volna jobban ápolni, mert Schodelné felléptekor mindig volt jövedelem, de szerinte Bajza nem helyesen járt el. Szigligeti sokkal többet használt a színháznak, mint Bajza.

Nyáry vádjait a Hirnök szemléje (Csató) és a Kis Futár örömmel fogadják és a Szemle meg így toldja meg a megjegyzéseket: «Elvárjuk, mikép húzza ki fejét Bajza e csapdából». Bajza nyolcz előleges kérdést intéz Nyáry P.-hoz, melyekben a sáfárkodási vádat elhárítja, t. i. azt, hogy ő 28,709 frtot elpazarolt volna s aztán terjedelmesen felel Nyárynak ily czímen: «Szükséges magyarázatok Nyáry Pál «Nyilatkozására».²⁾ Mottóját a «Briefe antiquarischen Inhalts»-ból veszi, melylyel a vitatkozás hasznát emeli ki: «Az emberek maig sem egyeztek volna meg semmiben, ha soha sem vitatkoztak volna semmi felett.» Jellemzi szerinte Nyáryt, hogy rossz sáfárkodási vádja a tagadás elvére van alapítva, mert csak azt mondja, hogy sem Bajzának, sem 45-nek nincs igaza s egyszerűen állítja, hogy Bajza 28,700 frttal többet költött, mint a választmány a megfelelő időben. Azután sorban megdönti Nyárynak további ellenvetéseit s kimutatja a többek között, hogy Schodelné fellépte után bizony nem volt jövedelem, mert neki egy estére 400 frtot kellett fizetni.

De nemcsak az anyagiak, hanem a szellemi vezetés dolgában is egyre támadták Bajzát. Kunoss³⁾ azzal vádolja, hogy késedelmező volt, míg vele szemben Szentkirályi milyen gyors; Hazucha egyik darabját és Garay Magyar Khánját milyen soká tartotta magánál.

¹⁾ *Társalkodó* 1840. 36. sz.

²⁾ *Társalkodó* II. félév 69. sz.

³⁾ *Természet* 1838. 26. 30. sz.

Kunoss nem áll még olyan naivságot is bele keverni a vitába, hogy jó, hogy az Akadémia Bajza verseit 1835-ben nem jutalmazta, mert Kilián Bajza verseinek árát most leszállította s ez árcsökkenés útján az Akadémia compromittáltatott volna. Így szállították lefelé, a maguk részéről a vita értékét Bajza ellenségei. Ugyancsak akkor a Hirnök azzal állott elő, hogy Hazucha volt a Rajzolatok X et Comp. nevű bírálója, ki megrendítette Bajza kritikai autocratiáját s ezért haragszik rá Bajza, a színigazgató. Egy másik szám meg nagy örvendezéssel telik el, hogy Bajza lemondott a színház igazgatásáról, mert őt sem az írók, sem a színészek nem szerették.

A hanyagsági vád ellen könnyen megfelel Bajza.*) Ő 1837. decz. 28-áig oly annyira egyedül volt az igazgatásban, hogy ideje sem volt átnézni minden darabot s csak bésőbb alakult a drámai bíróság; azután meg nemsokára következett a nagy árvíz, a mely megakadályozott minden működést. Aztán így végzi: «Tudom, hogy engem Kunoss, Munkácsy, Garay, Hazucha, Frankenburg nem szeretnek, s az újabb tehetségek leverőjének tartanak. Én igenis a párt embere vagyok, az elvek pártjái és szégyenleném, ha nem volnék az. Személyek pártjái azonban nem vagyok.» Óbajtja Bajza, hogy ők is felemelkedhessenek a párt tiszta és felséges eszméjéhez.

A művekkel való nem törődés vádja ellen még az utána következő igazgatóság is Bajza védelmére kel. Balla jegyző kijelenti, hogy Bajzát nem érheti a vád, mert ő Fáyval és Rosty Alberttel, tehát csak harmadmagával végezte azt a munkát, a melynek gyors elvégzése három embernek lehetetlen. Kijelenti továbbá, hogy a drámai művek bírálásánál a mostani igazgatóság sem nélkülözheti Bajzát, s habár ő a drámabíróságról is lemondott, ez irányú közreműködését továbbra is kikérték.

Az így neki dühödött pörök lassanként elhagyták a színügy terét s átgázoltak minden teret, a melyen az Athenæisták működtek. Lassanként belekeveredik az Athenæum mind a három szerkesztője, a kik úgy az Akadémiában, mint az újonnan 1836-ban alakult Kisfaludy-társaságban elsőrendű szereplésre vergődtek. A Kisfaludy-társaság tagjainak nagyobb fele: Bártfay, Czuczor, gróf Dessewffy Aurél, Fáy, Helmeczy, br. Jósika, Kovács P., Kölcsey, Péczely, Stettner (Zádor, Fenyéry), Szenvey, Szontagh az Athe-

*) *Athenaeum* 1838. 8. sz. II. félév.

næistákkal szoros összeköttetésben volt, kiknek működésük mindenestre első tekintélyű vala s szavuk döntő súlylyal bírt az irod. kérdésekben. Azt lehetne mondani, hogy az Aurora-körből Kritikai Lapok köre, abból Athenæum köre és Kisfaludy-társaság lett. E nagy befolyás miatt volt annyi ellenségük az Ath. triumvireinek, kik azok visszaverésére tartják lapjuk e rovatát «Athenæum miatti zajgások». Erre szükség is volt.

Kisfaludy Károly egyik levelében azt olvasták az ellenfelek, mintha ő 42 darabot írt volna, holott a közönség e számból 18-ról nem tud semmit. Nyilván elcsenték Bajzáék, vélik ők s kérdik is Toldytól, hogy hová lett az a 18 darab. Egyik erről, másik arról támad. Munkácsy vádolja őket, hogy hárman minden író érdemén átgázolnak. A Hirnök meg Árpád ébredését rántja le stb. stb. — Az ellenfelek az Athenæum akármily kis közleményébe készek belekötni. Így pl. 1839-ben az Atb. egy kis hirt tesz közzé, hogy Collet Louise költői művét a francia akadémia megjutalmazta s a szerkesztőség ezt azzal a megjegyzéssel kíséri, hogy lám ott is megjutalmazták a költőt, s nálunk egy-egy hyper-tudós ellene van a költői művek megjutalmazásának.

Lehet, hogy e megjegyzés előidőzésében Bajza versei 1836-ban történt buktának is része van, de az egész lényegtelenebb, semhogy szabatos igazságosságáért vitát kellene folytatni, de a vita mégis megtörténik. A Századunk 1839. 70. számában «Athenæum és a tudományok» címén Tudományffy beleköt az Ath. e közlésébe s emlékezteti a szerkesztőket, hogy ők is sok pénzt szereztek a tudományból. Elvállalták a zsebszótár szerkesztését — jó drágán s így nincs okuk a tudomány ellen beszélni a költészet javára. Bajzáék felelnek erre a Figyelmezőben s Tudományffy újból a Századunkban. Ilyen hosszasan folyik ily jelentéktelen ügynek a vitája is.

Az 1839. Századunkban Bánfalvay ír a három szerkesztő ellen: «Visszatekintés az Athenæum miatti zajgásokra» című cikkben. Írja, hogy «Csató helyesen hasonlítja a triceps redactiót három tábori őrszemhez, mely az ellen bombája beesésével azt sem tudja, hogy a réseket foldozza-e vagy az ellenséget sárral-földdel dobálja. Tagadják, hogy a zajgások a Kritikai Lapok sértéseinek következményei; pedig ennek az Athenæum is bizonyossága, mert akkor keletkezett, mikor a Kritikai Lapoknak a Rajzolatokban és Szemléelőben ellenzéke akadt. Nem ért egyet Csatóval, a

ki, habár nem sokára mérges polemiába keveredik Bajzával, az elismerő szót nem tagadta meg a Krit. Lapoktól. Tagadja, hogy a Kr. L. gondosságra és készületre serkentették volna az írókat s hogy a Conversations-Lexikon Bajza támadásai nélkül nem lett volna az, a mi. Továbbá tagadja, hogy a zajgások bosszúból vagy félelemből származnának, s részrehajlással vádolja a triumvireket.

Legjobban fáj a triumvireknek Árpád Ébredésének kigunyolása, melyet a conservatív irányú Hirnökben Csató P. írt névtelenül. Mint conservatív, érzi az Árpád Ébredésében foglalt hazafias feddések súlyát s kifogásolja, hogy e darabban a nemzet elaljasodottnak van festve s a Részvétlenség nevű alak szavait Vörösmarty ellen fordítja; továbbá az egész darabot Árpád násznagsága czimén parodizálja. A külföldi Jacinthia Árpád színe előtt üli lakodalmát a nemzeti fellegvárátépítő Tudóskaival, a mely alakokkal a rohanva haladást gúnyolja és a magyar Thaliát a Figyelmező korbácsával fenyegeti. A Boldog szerető cz. novellában pedig azt az ujságot mondatja egy fővárosi vendéggel, hogy Pesten társaság ült össze, mely magát tudósnak nevezi.

Az ilyen nem izléses támadásokkal szemben Bajzáék a Helytartó Tanácshoz fordultak, panaszt emeltek a Hirnök és Századunk cz. lapok ellen, továbbá Csató Pál ellen és kérték, hogy vagy szorítsa a kellő korlátok közé az illetőket, vagy pedig engedje meg, hogy a támadásokat hasonló módon viszonzózzák. A Helytartó Tanács a feliratot kiadta a pozsonyi tankerület főnökének, a ki kérdőre vonta Oroszt. A hasonlóval való fizetés engedélye ereszté aztán bele az Athenæumistákat ama tüzes harciba, a mely az ő győzedelmükkel végződött. Ennek következtében 1839. június 25 én a lapszerkesztők rendeletileg óvatnak a túlságos személyeskedéstől.

(Vége köv.)

BALÓ JÓZSEF.

ASINIUS POLLIO.

Pár évvel ezelőtt Landgraf Gusztáv dr. a Cæsar történeti műveit kiegészítő commentariusoknak egymással s Asinius Pollio fönmaradt leveleivel (Cic. Ep. fam. X. 31. 32. 33.) és egyéb töredékeivel való beható nyelvi összehasonlítása s ókori írók tudósításai alapján folytatott vizsgálódásai eredményét *Untersuchungen zu Caesar und seinen Fortsetzern insbesondere über Autorschaft und Komposition des bellum Alexandrinum und Africanum* (Erlangen 1888.) cz. alatt tette közzé, mely művében a *bellum Africanum*-nak, s a *bellum Alexandrinum* egyes részeinek szerzését Asinius Pollionak tulajdonítja. Ezen eredmény plausibilis voltát tanúsítja az, hogy *Wölflin Eduard és Miodonski Adám* a *bellum Africanum*-ot mindjárt a következő évben Asinius Pollio neve alatt adta ki (C. Asini Polionis de bello Africo commentarius. Lipsiæ 1889). Azóta ellenvélemények is merültek föl. A kérdés maga érdekes és actualis voltánál fogva megérdemli a tüzetesebb ismertetést, s épen az e közlemény czélja.

I.

Suetonius a «Julius Cæsar» 56. fejezetét így kezdi: Reliquit et rerum suarum commentarios, Gallici civilisque belli Pompeiani. Nam Alexandrini Africique et Hispaniensis incertus auctor est. Alii enim Oppium putant, alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum suppleverit. Ebből világosan láthatjuk, hogy a *bellum Gallicum* VIII. könyvének szerzője Hirtius, s hogy azt is megkezdette már Cæsar, de be nem végezhetvén, Hirtius tette azt s csatolta hozzá a többihez. A b. G. VIII. k. néhány kéziratának végén is Hirtius van megnevezve.

Hirtius a Balbushoz intézett s præfatióként a b. G. VIII. elé függesztett levelében, — melynek valódiságában Suetonius föntebb közölt állítása után nincs okunk kételkedni, — így szól: Cæsaris nostri commentarios rerum gestarum non cohaerentibus superioribus atque insequentibus eius scriptis (b. G. I—VII. és b. civ.) contextui *) novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae

*) «Contextui» kifejezi nemcsak a hozzácsatolást, hanem a megszakított mű folytatását is (Oudendorp).

confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed *vitae Caesaris*. A *contextui* és *confeci* perfectumok arra engednek következtetni, hogy a *b. civile*-t folytató commentariusok egy szerzőtől, és pedig Hirtius-tól valók (Petersdorff); stílus tekintetében azonban annyira eltérnek egytástól, hogy ugyanazon szerző műveinek nem tekinthetők. Azon régi grammaticusok véleményét, a kik Caesar commentariusainak folytatásait Hirtius vagy Oppius műveinek tartották, Lipsius-tól fogva látjuk tisztulni, a ki határozottan kifejezte, hogy a *b. Hispaniense* és *Alexandrinum* nem lehet egy szerzőtől való; az előbbi — stílusa után ítélve — közönséges, alsóbrangú katona-embernek műve lehet, a *b. Africum*-ét pedig még Caesaré fölé emeli.¹⁾ Oppius szerzősége e három művel szemben már azért sem állhat meg, mert azokat egy szerzőéinek nem tarthatjuk; de különben is úgy látszik, hogy ő azon időtájban Rómában élt (Wölfflin et Miodonski, C. Asini Pol. de b. Afr. comm. Praef. XXXII.)²⁾

Nipperdey az ő Caesar-kiadásában *Quaestiones* cz. alatt behatóan és alaposan vizsgálván a kérdést, a következő eredményre jutott: 1. A *b. G.* VIII. és *b. Al.* szerzője nem Oppius, hanem Hirtius. — 2. A Balbusnak írt epistola szerzője Hirtius. — 3. Hirtius azon tervében, hogy Caesar commentariusait annak haláláig fogja folytatni, Mutinánál bekövetkezett hirtelen halála akadályozta meg 43 apr. 27. körül. Tehát csak a *bellum Gallicum* VIII. könyvével s a *bellum Alexandrinum*-mal készülhetett el, még pedig a 43. év kezdetén. E két műnek egy szerzője volt. — 4. Hirtius a *b. Africanum*-ról s a *b. Hispaniense*-ről jól tájékozott szemtanuktól tudósításokat szerzett magának, de az anyag földolgozásában kora halála őt megakadályozta. E kettőnek szerzője nem egy; az első mind nyelvi mind tartalmi tekintetben messze fölötte áll a másodíknak.

Nipperdey hypothesisé általános elismerésre talált, s bejutott az irodalomtörténetbe is, jóllehet egyes pontjaiban heves ellen-

¹⁾ Lipsius Suet. Cæs. 56-hoz (Elect. II, 22.): Oppium sive Hirtium horum bellorum auctorem facit noster. Sed tam diversi inter se abeunt toto narrationis sermonisque contextu, ut nulla vis mihi unquam imprimat esse ab eodem patre. Certe Hispaniensis cum Alexandrino non convenit, estque ille totus militari quodam et horrido stilo. De bello Africano liber non tantum inter illos eminent, sed inter pleraque Romana scripta . . .

²⁾ V. ö. Teuffel R.L.G. 197.

mondással találkozott. Így mindjárt Weissenborn (Recension der Nipperdey'schen Cæsarausgabe, Jahns Jahrb. 1849. 377. l.) kétségre vont a b. G. VIII. könyvének szerzője, mert azon időben, melyet Nipperdey kijelöl, consuli teendői közepette, a közben betegeskedve, januártól kezdve pedig a harcmezőn elfoglalva nem szakíthatott magának időt e munka végzésére, mikor az a csekély idő hivatalos dolgainak teljesítésére is kevés volt. Forchhammer (Quæst. Crit. 1852. 55. kk.) szintén kétségesnek tartja, hogy Hirtius írhatta volna a *b. Al.*-ot. Hasonló okok alapján indulva Fröhlich F. (Das bellum Afr. sprachlich u. historisch behandelt, Züricher Diss. 1872.) a *b. Al.* szerzőjének Balbust mondja. A Lipsius nézetéhez való visszatérést jelzi már Bernhardy (RL.⁵ 699. l.); Heidtmannak ama nezetére (Esseni progr. 1867.) ugyanis, melylyel Hirtius levelét, melynek — jegyzi meg — valódiságához gyanú nem fér, mint nem valót elvetette, így felel: *Denn da die vorhandenen Bella weder demselben Verfasser noch dem Hirtius gehören, der doch die ganze Reiche der Feldzüge will beschrieben haben: so folgt einfach dass er nicht fertig geworden und die Lücke durch Arbeiten anderer gefüllt werden musste.* Nipperdey nézetének alapjára helyezkedve, határozottabban jelzi emez álláspontot Kraner 1881-ben megjelent Cæsar-kiadásában (Einl. 33. k. l.): *«Obwohl er (Hirtius) in der offenbar gleich zu Anfang geschriebenen Vorrede zu Buch VIII. §. 2. eine Darstellung der Geschichte des Bürgerkrieges bis zum Tode Caesars verheisst, so ist doch ausser jenem Buch nur das Bellum Alexandrinum von ihm, das Bellum Africae und Hispaniense dagegen von untergeordneten Militärs verfasst, vielleicht in Hirtius' Auftrag als Vorarbeit für die Fortsetzung seiner Darstellung, an deren Vollendung ihn der Tod hinderte».* A Nipperdeyétől eltérő nézeteknek (Weissenborn, Forchhammer, Fröhlich) nem nagy fontosságot tulajdonítanak ugyan, de ha helyt adunk is azoknak, még akkor sem lehet teljesen kizárnunk annak lehetőségét, hogy Hirtius a *b. G. VIII.* könyvét mindjárt a Cæsar halálára következő nyáron írta meg, a *b. Al.*-ba pedig csak súlyos betegsége után, talán novemberben kezdett (Fischer, Das VIII. Buch vom Gall. Kriege u. das Bell. Alex., Passau 1880., Schiller H., Zur Hirtius-frage. Bl. f. d. bayr. Gymn. W. XVI., 251. k.) De a mint alább látni fogjuk, úgy látszik, ez az idő sem volt elegendő a *b. Al.* teljes kidolgozására.

II.

Ezen különböző föltevések között egyéb eszköz híján a legvalóbbszintűre a Cæsar műveit folytató commentariusok nyelvi vizsgálata vezet bennünket. A Hirtiusnak tulajdonított két mű (b. G. VIII. és b. Al.) közt compositio dolgában már Nipperdey (Quæst. 14. l.) vett észre különbséget; a b. Al.-ról azt mondja, hogy az nagyobb könnyedséget, elevenséget és változatosságot tüntet föl, hogy szebb, csiszoltabb és derültebb hangulatot mutat, mint a másik, úgy hogy az *nem sokkal áll alább Caesar e nemű műveinél*. — Weissenbornnak különösnek tetszett az, hogy Nipperdey Hirtiusnak épen azon művét (b. G. VIII.) mondja lassúnak, élettelennek, és változatosság nélkül valónak, melynek eseményeiben az maga is részt vett (Cic. ad Att. VII., 4.); s épen a b. Al., melyben saját állítása szerint részt nem vett,¹⁾ volna az elevebb és változatosabb (Jahns Jahrb. 1849. 378. l.). De — a mint Vielhaber (Zeitschr. f. d. oestr. Gymn. XX. 547. kk.) és Fischer E. (Gymn. Progr. Passau 1880.) számos példával kimutatja — nemcsak compositio dolgában, de az egyes kifejezésekben s a körmondatszerkezetekben is nagyon szembetűnő eltérések vannak a két műben. Fröhlich nem rég a katonai műszók összehasonlítása által (Realistisches und stilistisches zu Cæsar und seinen Fortsetzern, Zürich 1887. 42. l.) kimutatván, hogy némely katonai műszók a b. Al.-ban ismételtelen előjönnek,²⁾ a b. G. VIII.-ban ellenben teljesen hiányoznak: szintén megingatta a két mű szerzőjének azonosságáról táplált nézetet.

Mialatt így az újabb vizsgálódások is oda kezdtek vezetni, a hova már Lipsius jutott, hogy t. i. a *bellum Alexandrinum*, *Africanum* és *Hispaniense* annyira eltérnek egymástól úgy az elbeszélés, mint az előadás módja tekintetében, hogy azok egy szerzőtől nem származhatnak; s hogy míg stilus dolgában a b. *Hisp.* a másik kettőnek alatta áll, addig a b. *Afr.* azok közt egészen kiemelkedik: azalatt ezen egymásnak többé-kevésbbé ellenmondó nézetek útvesztőjében egy újabb hypothesis kezd kiemelkedni, mely beható nyelvi hasonlításokra támaszkodva, kezünkbe adja az

¹⁾ «Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem». Præf. (Ep. ad Balbum) 8.

²⁾ A *bellum Africum*-ban is!

Ariadne-fonalát, s oly térre vezet bennünket, melyen az ellentétek jobbára kiegyenlítődnek. Hirtius a Balbushoz intézett levélben maga mondja, hogy ő a *b. Alex.* és a *b. Afr.*-ban nem vett részt. Hogy tehát a kérdéses commentariusok nyelvi eltéréseket mutatnak föl, annak abban van a magyarázata, hogy Hirtius az olyan hadjáratokról, melyekben ő maga részt nem vett, a mások tudósítását használta, olyanokét, a kik azokban személyesen részt vettek.¹⁾ Ezt a nézetet fejtegeti *Petersdorff* az ő *Nipperdey* ellen irányzott közleményében (*Zeitschr. f. d. Gymn.-Wesen*, XXXIV., 215. kk.) s azt mondja, hogy Hirtius azon magántudósításokat, melyeket műve összes részéhez készítettett, többé-kevésbbé szóról-szóra, a *b. Afr.* és *Hisp.*-re vonatkozókat azonban minden változtatás nélkül átvette, illetőleg leírta. *Petersdorff* tévedett, mikor az ő theoriáját a *b. Afr.*-ra s a *b. Hisp.*-re is átvitte, melyek a *b. Al.*-mal épen semmi összefüggésben sincsenek, s nemcsak előadás, hanem írásmód tekintetében is szemlátomást különböznek Hirtius dictiójától. Tévedését az okozta, hogy a Hirtiusnak Balbushoz intézett levelében olvasható *contexui* és *confeci* perfectumokból azt következtette, hogy Hirtius ama levelet, melyben *Cæsar* műveinek egész annak haláláig való folytatását igéri, az összes kiegészítő commentariusok elkészítése után írta.²⁾ (*Landgraf*, *Untersuchungen* etc. 9. l.) *Schiller* (*Zur Hirtiusfrage*) behatóan tanulmányozván az egész kérdést, megtalálta annak nyitját; föltárta *Petersdorff* hypothesisének hiányait, s belső és külső okok alapján elvetette az ő elméletének alkalmazását a *b. Afr.*-ra és *Hisp.*-re. Azt már előtte is átlátták, hogy a *b. G.* VIII. és a *b. Al.* közt különbség észlelhető. «*Jene beiden Bücher des Hirtius*» — mondja *Kraner* (*Einl.* 34. l.) — «*sind im Stil ziemlich übereinstimmend, nur dass das letztere lebendiger, leichter und mit grösserer Abwechslung geschrieben ist*» a mit már *Nipperdey* kifejezett. *Schiller* közelebbről vizsgálván a két művet, azt találta, hogy azok nemcsak egymás közt mutatnak fel némi eltérést, hanem magának a *b. Al.*-nak egyes részei (I. b. Al. II. b. Pont. III. Res in Illyrico gestæ. IV. Bellum Hispanicum. V. Bellum in Pharn.) között is. Ezen eltérések onnan eredtek, hogy Hirtius mások tudósításait használta föl. Hogy egy-

¹⁾ V. ö. *Bernhardy*, RL.⁵ 700. l.

²⁾ *Nipperdey* (*Quæst.* 32. l.) és vele *Kraner* (*Einl.* 34. l.) szerint legelőbb írta azt.

nél több tudósítójának kellett lenni, az az egyes részek különböző színezésén kívül abból is határozottan következtethető, hogy egy tudósító a *b. Al.* 5 része közül — tekintettel azok időbeli kapcsolatára — kettőnél többet nem vehetett. A hirtiusi sajátosságok különösen az összefoglaló és áthidaló fejezetekben tűnnek elő; a tudósításokat ő tulajdonképpen nem földolgozta, hanem átdolgozta: majd toldásokat, majd simításokat és javításokat végzett rajtuk.

III.

Arról már volt szó, hogy Schiller fölteszi, hogy Hirtius a *b. G.* VIII. könyvét a 44. év nyarán írta, és novemberben, miután betegségéből fölépült, talán időtöltésből újra hozzáfogott a munkához. Ekkor fejezte be — ha még be nem volt fejezve — a *b. G.*-ot, és adta ki a praefatióval együtt. Ezt véli Eussner is (*Burs. Jahresber.* XXXV. 139. l.). Ezzel a föltevással a *contextui* és *confeci* perfectumokat eléggé megmagyarázottaknak hiszik. Az igaz, hogy azok ekként meg volnának fejtve; de ez a magyarázat más bizonyíték hiányában keveset nyomna a latban, mert a Petersdorff föltevésével sem másként volna a dolog. Landgraf egy sokkal többet nyomó véleménynyel erősbbíti meg föltevésük helyességét. A Praef. 3. §-ának eme kifejezése ugyanis, *«qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis»* világosan mutatja nekünk, hogy a levél a VIII. könyv befejezése után kelt, mert csakis azzal a könyvvel lép Hirtius a kiegészítés munkájában Caesar iratai közé: az a könyv pótolja ki a *b. G.* I—VII. és a *b. civ.* közt hagyott hézagot. Erre következett a tudósítások beérkezése után a *b. Al.* készítése. A mű kiadása azután vagy távollétében, vagy halála után történt volna (Schiller, 252. l.).

Landgraf a megkezdett úton még egy lépést tesz előre, melyet legjobbnak látok az ő szavaival ismertetni meg: *«Was hier Schiller über die Art der Komposition des bell. Al. als Vermutung ausspricht, hat durch meine Untersuchungen in den Hauptpunkten seine Bestätigung gefunden — für einzelne Teile; für andere liegt, wie wir sehen werden, die Sache etwas anders. Ich bin sogar in der glücklichen Lage, den Mann nennen zu können, der dem Hirtius das Material für einen Teil des bell. Al. geliefert, ihm sein Tagebuch über den afrikanischen Feldzug zur Verfügung gestellt und nach des Hirtius Tode als nächster Interessent und Freund*

Caesars das Werk, wenn auch nicht in strenger Durchführung des hirtianischen Prospektes, so doch wenigstens im Rahmen desselben zum Abschluss gebracht hat — es ist der berühmte Redner, Dichter und Geschichtschreiber C. Asinius Pollio. (Unters. 11. l.).

Már Nipperdey-től fogva egyetértének a kérdés vizsgálói abban, s a különböző elméletek tanulmányozói is arra az eredményre jutnak, hogy a megoldás csakis az egyes toldalék commentariusok és azok részeinek beható, a legapróbb részletekig menő tanulmányozása által eszközölhető. Landgrafnak is ezen a téren kellett vizsgálódását folytatnia. Az igaz, hogy az a három levél, melyet Asinius Pollio 43. ápr. jún. júl. havában Hispaniából Ciceróhoz intézett (Cic. ad Fam. X, 31—33.), s Pollio szónoki beszédeinek az az egyetlen valamire való töredéke, melyet Meyer H. *Orat. Rom. fragm.* 329. k. lapjain közöl, nem valami tág tért nyit a nyelvi hasonlítás számára: de támogatván azokat néhány idézet is a grammaticusoktól (l. Thorbecke, de C. As. Pollionis vita et studiis doctr.) egy nagyobb historiai részlet (Sen. Suas. VI. 24.), s még egy-két megjegyzés a régi írónál, meglepő eredmény fölmutatására képesítenek. Pollio leveleiből már kimutatta Schmalz (*Über den Sprachgebrauch des Asinius Pollio, Karlsruher Festschrift 1882.*, 76—101. l. Ujabb külön kiadása: München 1890.)*), mily befolyással volt ezen költő-historicus nyelve az utána következő történetírókra (Livius, Velleius, Tacitus, Plinius). Az az archaismus azonban, mely a *b. Afr.*-ban népiessel vegyítve még nagyon erősen mutatkozik, a néhány évvel később készített, s Hirtiusnak megküldött toldalékban (*b. Al.* 48—64. cc.) már épen oly korlátozva fordul elő, mint leveleiben (Landgr. Unters. 13. l.).

Landgraf az ő vizsgálódásának eredményét a következő pontokban fejezi ki: 1. A *bellum Africanum* Polliótól származik, a ki ama háborúban részt is vett; Hirtiusnak az ő kívánsága szerint a hispaniai zavargásokról és az afrikai háborúról tetszése szerinti fölhasználásra tudósításokat küldött. — 2. Hirtius azon kérésével, hogy neki a 48—47. évi hispaniai események leírását megküldje, azért fordult Pollióhoz, mert az mint Qu. Cassius Longinusnak, ki ama zavarokat előidézte volt, utódja 45-től fogva Hisp. ulterior helytartója volt, s mint ilyennek legjobban módjában volt, hogy az ottani eseményekről értesítést adjon. Asinius még provinciájában

*) Itt mindig ez utóbbit idézzük.

volt, mikor Hirtius haláláról értesült (Cic. Ep. ad fam. X, 33). A Pollio-küldötte tudósítást Hirtius az ő commentáriusába (b. Al. 48—64. cc.) belefoglaltatta a nélkül, hogy azon nagyobb változtatást tett volna, a mit talán a befejező munkának tartott fön. — 3. Midőn Pollio, a kinek bizonyára nagyon érdekében volt, hogy a Hirtiusnak átengedett följegyzések sorsáról tudomást szerezzen, H. irói hagyatékát áttekintette, a *b. G.* VIII. könyvét, melyet H. mint a *b. G.* commentariusainak folytató és befejező részét, a VIII. számmal látott el, majdnem befejezett állapotban találta. Csak egyes fejezetekben engedett meg magának kisebb, neki szükségesnek látszó toldásokat (pl. 2, 2. 34, 2). Újonnan illesztette bele a 23. 47. 48¹⁻² (a Commius-eset),*) s a hezáró (53. 54. 55.) fejezeteket, melyek a *b. civilé*-re való átmenetet tartalmazzák. — 4. A *b. civ.* is kiadatlanul volt még meg Hirtius hagyatékában, s H. azt a befejező folytatásokkal együtt akarta kiadni. A *b. civ.* utolsó könyve befejezetlenül maradt hátra, s az alexandriai eseményekről még csak egyes kisebb-nagyobb fejezetek és jegyzetek voltak nála Caesartól. Hirtius előbb is a tulajdonképpeni *b. Alex.* (1—33. f.) kidolgozásába kezdett e szavakkal: *Bello Alexandrino conflato*, s az első fejezetekben megelégedett Caesar jegyzeteinek száraz kitöltésével és egybeillesztésével. Ezen följegyzések a ránk jutott commentariusban részint rövid, töredékesen odavetett formában jelentkeznek, mint az 1. 2. 3. 6. 7. 9. 11. 12. 16. 21. 32. fej., melyeket Hirtius és Pollio elől vagy hátul kiegészített; részint úgy tűnnek föl, mint összefoglaló részletek (pl. a beszédek'a 8. és 12. fejezetben); nagyobb részt azonban teljesen bevégzett fejezetek azok, mint a 10. 13. 14. 15. 17. 18. 19. 20. fej. — Ezen részek erővel teljesebb előadásuk s kurta, tömött stíljük által emelkednek Hirtius elnyújtott, bágyadt, egyhangú körmondatai fölé. Legjobban észrevehető e különbség azon fejezetekben, melyek részben Caesartól, részben

*) Landgraf Polliónak egy Suet. Caes. 56-ban foglalt, s Caesar commentariusainak az igazsággal nem mindig egyező előadására vonatkozó megjegyzése alapján azt következteti, hogy a Commius Atrebas esetét, a kit Caesar mint veszedelmes ellenségét láb alól orvul akart eltétetni, s így a dolgot, mely a *b. G.* VII. 75. és 76. fejezetben elmondottakkal némi összefüggésben állt, elhallgatnia érdekében volt, nem Hirtius szötte be a *b. G.* VIII. könyvébe, mert az illető fejezetek (47. és 48. 1—9.) előadásmódja Hirtiusétól eltér, hanem Asinius Pollio, a kinek egyenes lelkével nem fért volna össze az igazság szándékos elhallgatása.

Hirtiustól valók. Egészen Hirtiustól valók: 22. 23. 25. 29. 31. 33; Pollio kezének némi nyomát mutatják: 24. 26. 27. — Pollio munkája inkább a mű első felében mutatkozik; egészen vagy nagyobb-részt tőle valók: 4. 5. 6. 7. 30. Többé-kevésbé szembevetnők az ő beigtatásai az 1. 3. 11. 14. 18. 28-ban. — Jóllehet tehát Hirtius az Ep. ad Balbum 1. §-ában — valószínűleg a *b. G.* VIII. könyvének bevégeztése után — azt írja: *novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci*: valóban mégsem jutott ő abba a helyzetbe, hogy a *b. civ.* III. könyvének áthidaló fejezeteit (108—112), melyeket Caesar töredékesen hagyott hátra, kiegészíthette volna. Ez a föladat is Polliora maradt. — 5. Pollio a *b. Alex.* II. részéből, a *bell. Ponticum*-ból (34—41), csak a kezdő s a két záró fejezetet találta készen, azon kívül csak két kis töredéket: a 36.s és a 39. fejezet zárómondatát; tehát a tulajdonképpeni vázlatot; a többit Pollio egészítette ki hozzá. — 6. Ellenben az illyricumi események (42—47), s a Pharnaces elleni háború leírását (65—75) Hirtius majdnem teljesen elkészítette. Természetesnek találjuk, hogy legelőbb is azon eseményekre kerítette a sort, melyekhez közelebb állott,¹⁾ vagy a melyekben személyesen részt vett.²⁾ Az egész commentarius záradékát a 77. és 78. fejezetet is elkészítette még. Így tehát a Hirtius-hátrahagyta commentarius az első részében (1—44) meglehetősen hiányos töredék volt. Ha Hirtius azt is olyan állapotban hagyta volna, mint a *b. G.* commentariusát, akkor mindenesetre a folyó számot adta volna neki: *comm. IV. de bello civili*. Hogy ez nem történt, az közvetett bizonyítéka annak, hogy a kapcsolatot a *b. civ.* III. és a IV. kezdete közt Hirtius nem készítette, vagyis inkább nem készíthette el; ez a föladat Polliónak jutott, a ki a *b. g.* VIII. könyvét is kapcsolatba hozta a *b. civ.*-vel. — 7. Hogy Pollio a *b. Hisp.*-et azon formában, melyben azt a kéziratok ránk juttatták, hasonlóan Hirtius hagyatékában lelte-e, vagy pedig csak később toldották azt a *corpus Caesarianum*-hoz, nem határozható meg. Compositiójára és nyelvére nézve minden esetre sokkal alább áll a *b. Afr.*-nál. — Egyébiránt Hirtiusnak ehhez más közreműködésére,

¹⁾ Az illyricumi események idejében Hirtius Achajában volt (Nipperdey, Quæst. 10.)

²⁾ Ep. Cic. ad. Att. XI, 20, 1: Septimo Decimo Kal. Sept. venerat die XXVIII. Seleucia Pieria C. Trebonius, qui se Antiochiæ diceret apud Cæsarem vidisse Quintum filium cum Hirtio.

följegyzéseire nem lett volna szüksége, mert ő a hispaniai háborúban részt vett (Nipp. Quaest. 10). Föltehető tehát, hogy Hirtius, ha egész tervét keresztül vihette volna, a *b. Hisp.*-et is önállóan dolgozta volna ki épen úgy, mint a *b. G. VIII. commentariusát* és a Pharnaces elleni háborút. — (Landgraf, Unters. 13. kk.).

E hypothesis sok kétséget eloszlat :

1. a *b. Alex.* 3. 1. és 19. 6-ban *a nobis* áll, a mit Nipperdeyék a Hirtiusnak tetsző *a nostris*-ra változtattak. Pedig amaz Cæsartól származott, s azt a helyet H. rövid idejéhez képest correctura nélkül vette át;

2. hogy a *b. Alex.* egyik részében nagyobb elevenség, könnyedség és változtatosság mutatkozik, s a hosszúlélékzettű hirtiusi periodusok helyébe hirtelen rövid, világos és rendezett mondatok lépnek, az onnan van, mert az illető részek vagy Cæsar, vagy Asinius Pollio tollából kerültek ki;

3. kevés idő volt ugyan Hirtius rendelkezésére; de azalatt nem is készített el többet, mint azon események leírását, a melyeknek szemtanúja volt, vagy a melyekben maga is részt vett, s így gyorsan folytak tollából; a többi csak vázlatban, vagy Cæsar és Pollio tudósításaiban volt meg. És épen azért, mert a *b. Alex.* csak vázlat volt, mikor Hirtius a halál meglepte, nagyon körültekintőknek kell lennünk e nemben az ő irói munkásságának megítélésében. Nem szabad őt a cæsari és polliói anyag lelkiismeretlen leírójának, lemásolójának állítanunk elő. Föltehető, hogy ama részeknek, valamint az egész commentariusnak, önálló és egységes kidolgozását későbbi nyugalmasabb időre tartotta fenn, és egyelőre csak azok vázlatát akarta megcsinálni. A *b. Afr.*-ba még épenességgel nem fogott bele, s bizonyára nem naplószerű formában vette volna azt föl Cæsar hadjáratai összefüggő előadásának keretébe. Bizonyára egész tisztelettel említette volna meg egyik-másik kínálkozó alkalomkor Pollio nevét. — Arra a kérdésre, hogy miért nem nevezte tehát meg magát Pollio, mint a ki a Hirtius hagyatékát rendezve és kiegészítve kiadta, vagy legalább, mint a ki a *b. Afr.*-ot szerzette, így felel meg Landgraf :

4. A *b. Alex.*, melyet kiadott (Pollio), nem is az ő műve volt, meg azután ha nem is minden részében, de a 42. fejezettől fogva készen volt már akkor, mikor ő annak kiadásra alkalmassá tételére magát elhatározta. Teljesen átdolgozni és saját művet alkotni belőle azon mozgalmas időben sem ideje, sem kedve nem volt, mivel

akkor már bizonyára foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a polgárháborúkról historiai monographiát ír. — Ez a műve ugyan nem maradt ránk, de a régiéknél nagy tekintélyben állott. — Hogy az egész mű kiadásakor mitsem tett arra nézve, hogy annak művésziesebb szint adjon, azt csak azon határozott szándékkal tehette, hogy éppen ama simitatlan forma megtartásával minden, esetleg személyéhez fűződő sejtelmet elhárítson. E tekintetben annyira ment, hogy a pharsalusai ütközetnek — melyben mint parancsnok vett részt (App. b. c. II. 82. Suet. Cæs. 20) — elbeszéléséből is az őt megnevező s személyére vonatkozó részt — mert ilyennek minden valószínűség szerint lennie kellett benne — törülte; a bagradasi ütközet leírásánál sem szerepel, pedig ő is azok között volt, a kik futással mentették meg életüket (App II. 45.), — valószínűleg azért, mert ama leírásnak éppen Pollionak saját, Cæsar számára készített följegyzései szolgáltak alapul. Annyi bizonyos, hogy fölöle sem a *b. civ.* ránk maradt commentariusaiban, sem tulajdon naplójában, melyben a nevek fölhozásával nem takarékoskodik, sem a többi toldalékokban nincs egyetlen-egyszer sem téve említés, holott ő Cæsar legbizalmasabb barátai közé tartozott, és fontosabb esetekben nem egyszer szerepel (v. ö. Plutarch. Cæs. 32.). Ez a hallgatás nem véletlen. Ő maga akarta és tette ezt így az anyag rendezésekor.

Láttuk Suetonius Cæs. 56-ból, hogy a *b. Alex.*, *b. Afr.* és *b. Hisp.* szerzőjének kilétére nézve nagyon korán kétség forgott fönn. Ezt okozhatta *a)* Hirtius korai halála, *b)* az az alak, melyben azok a nyilvánosság elé kerültek, s a mely az előszóban kifejezett tervvel nem egyezett.¹⁾ (Landgraf, Unters. 16. kk.)

Sajátságos ellenmondást találunk a régiés újabb tudósoknak a *b. Afr.* nyelvezetére vonatkozó ítélete között. Lipsius azt mondja róla, hogy a Cæsar-féle commentariusokhoz kapcsolt könyvek közt a *b. Afr.* nemcsak amazok közül tűnik ki, hanem a legtöbb római mű közül; dictionja tiszta, mint a comicusoké, csiszolt; elbeszélése egyszerű, egymásból folyó, semmi keresett szín vagy szépítés nincs benne; szóval, hogy ez méltóbb Cæsarhoz, mint ama commentariusok.²⁾ Sőt nem átalja a *b. Afr.*-ot Cæsar művének tartani

¹⁾ Oppius szerzőségére nézve l. föntebb 2. lap.

²⁾ Ita tersa in eo et ad comicum morem pura dictio, simplex coherens et candida narratio, nihil quaesiti coloris aut fuci, omnia denique *ipso*

(Wölffl. et Miod. Præf. XXXI.). Vele tart Davisius is. — Madvig a *b. Afr.*-ről úgy ítél, hogy az az előadás módjára és formájára nézve Cæsartól nagyon elhajlik ugyan a köznépies felé, de bizonyos törekvést mutat a választékosságra és a régiesre; a *b. Hisp.*-et ellenben valamely alacsony származású ember művének tartja. — (Wölffl. et Miod. XXXI.) — Nipperdey (Quæst 33. k.) s vele Fröhlich (Zürich, 1872) és Köhler (Act. Erl. I. 377 kk.) nyelvi vizsgáldásainak eredménye a *b. Afr.*-ot is a *b. Hisp.* niveau-javára súlyesztette le azon következtetéssel, hogy szerzője tiszt ugyan, de semmi esetre sem magasrangú; ¹⁾ nyelve a közönséges társalgásával, a *semo vulgaris*-szal egyezb. De elfogulatlan ítélőnek a *b. Afr.* tiszta, egyszerű, világos, rövid mondatokban, nem hosszú lélekzetű periodusokban mozgó dictionója akkor tűnik különösen szemébe, ha azt közvetlen Hirtius csúrcsavart, bágyadt, s széthulló periodusokban haladó latinsága után olvassa. Meglepő azonban, hogy a *b. Afr.* szerzőjének, a kit alacsonyabb származású embernek s alsóbb rangú tisztnek tartanak, nyelvezetében nem csak archaismusok felé való különös vonzódás vehető észre, hanem sok olyan nyelvi jelenség is, a mely már későbbi, az augustusi kor költőihez és prózaíróihoz tartozik. Nipperdey is észrevette már ezt.²⁾ Talán az indította Fröhlichet arra, hogy ámbár a *b. Afr.* szerzőjét népies nyelve miatt az alsóbb rangú tisztnek közt keresi, még se merje attól a képzettség bizonyos fokát eltagadni (13. l.). — Továbbá Fröhlich a synonymák sűrű alkalmazásából azt gyanítja, hogy a szerző szónok volt; mert azoknak szóbősége nagyobbrészt synonymák használásában áll. Pollio szónak és tragœdia-költő volt egy személyben.³⁾ A régies beszédnek különös szeretetéről említi őt Tacitus (Dial. 21. és Quint. X, 1, 113). — A régi költők közül Pacuvius és Acciust szerette legjobban (Tac. Dial. 31), a prózairók közül pedig Terentius Varrót [Plin. N. H. VII, 30 (v. 115)], a ki azt mondja magáról: *poeticis multis verbis magis delector quam utor, antiquis magis utor ac delector*. Schmalz ebben foglalja össze Asinius latinságát:

Caesare digniora, quam commentarii illi qui feruntur. (Elect. II. 22. — V. ö. Voss. Hist. Lat. I, 13).

¹⁾ V. ö. még Teuffel, RLG.³ 197. Berhardy RL⁵ 699. l.

²⁾ «Maximam partem antiquiora et huius ætatis antiquariis usurpata, partim apud scriptores paulo recentiores demum legimus».

³⁾ Tac. Dial. 34. Quint. I, 8, 11. — Verg. Ecl. 8, 10. Hor. Sat. I, 10, 42.

Fassen wir das Gesagte zusammen, so werden wir in der Sprache des Pollio die Frucht eingehenden Studiums der alten Redner und Dichter, entschiedene Hinneigung zu poetischem Rythmus, Vorliebe für poetische Wörter und Wendungen, bewusste Opposition gegen die Sprache Ciceros mit Anklängen an die harte Diktion des Varro, in den Briefen absichtlich angebrachte Vulgarismen, überhaupt aber das Vorbild der nachfolgenden Historiker und die nahe Verwandte der augusteischen Dichter finden. (Über den Sprachgebr. des As. Pollio. München 1890. 7. l.). — Hogy ezen ítéletnek a *b. Afr.* latinsága megfelel, arra nézve Landgraf számos hasonlítást hoz föl.

Nipperdey (Quæst. 15.) és Fröhlich (i. m. 11. kk.) azon körülményből, hogy a *b. Afr.* az eseményeket kimerítően, s nem belső összefüggés szerint, hanem — *mint afféle napló* — időrendben, s különösen személyeket illető dolgokban, a napok, órák adataiban, a lépések számában stb. aprólékos részletezéssel adja elő: azt következteti, hogy annak szerzője a háborúban részt vett. — Az igazságos és objektív ítéletnek, mondja Landgraf, eddig a mű rossz latinságáról és a szerző fogyatkozásairól meggyökeresedett ferde nézet állotta útját. Egeszen más színben fogjuk látni a dolgot, ha elfogadjuk, hogy a *b. Afr.* egy a hadjáratban részt vevő katona hazulról magával vitt naplója, melyet ma itt, holnap ott vett elő a történt dolgok följegyzése végett. Egy napló írójának a nap csekély eseményei s az abban résztvevő személyek a dolog természeténél fogva fontosabbaknak látszanak, mint a történetírónak, a ki a befejezett képet tartja szeme előtt s így az egyes tények és működő személyek jelentőségét is jobban meg tudja ítélni. Az időrend mechanicus követése, s ezáltal összefüggő eseményeknek szétválasztása s az így szükségessé vált gyakori visszatérések, mellékes dolgok és alárendelt személyeknek részletes leírása, az indító-okok és fontolgatások részletes előadása olyan vonások, melyek csakis az eseményekben résztvevőnek látszanak fontosabbaknak, míg ellenben az eseményektől távolabb állókra nézve nevetségeseknek tetszhetnek (pl. 31, 5). A napló épen a nappal áll elő, s minden egyes napnak magában véve bevégzett eseménye van: innen van a nap jelzése az illető fejezet kezdetén vagy végén (pl. 1, 1. 2, 4, 6, 6. 9, 1. 19, 4.). Így azután a nyelvi és szerkezeti hanyagságok is megfejtődnek. (Landgr. Unters. 23—31.). — «*Wie ein Kunst-Werk*» — írja ugyanő (31. l.) — «*von stümperhafter Hand über-*

malt und von der Zeit mit einer Schutzkruste überzogen, wenn es Künstlerhand gereinigt und restaurirt hat, wieder in reinem echten Glanze erstrahlt, und jetzt erst die hohe Kunst seines Meisters zur Erkennung und Anerkennung kommt, so hoffe ich, wird auch das *bellum Africanum*, wenn erst sein Text durch gesunde Kritik von allen entstellenden Zusätzen und sonstigen Verderbnissen gesäubert ist, sich wieder seiner ursprünglichen wenn auch kunstlosen Form nähern und auch in dieser seiner Tagebuchform seines nachmalig so berühmten Verfassers nicht unwürdig sein — des C. Asinius Pollio. Denn dieser und kein anderer ist der Autor. Alles weist auf ihn hin: Sein Parteistandpunkt . . . . . sein Gerechtigkeitsgefühl und seine Wahrheitsliebe . . . die persönliche Gerechtigkeit gegen den König Juba, dessen Grausamkeiten genau verzeichnet werden; . . . seine Teilnahme an dem afrikanischen Feldzug (Plut. Cæs. 52); . . . das absichtliche Verschweigen seiner Person; . . . vor allem aber die *viva vox* des Kommentars selbst, seine eigenartige Diktion, die archaisierend und Vulgarismen zulassend, doch auch zugleich poetische und rhetorische Elemente aufweist . . . •Ich gebe mich der Hoffnung hin, dass es mir . . . den Nachweis zu liefern gelungen ist, dass wir in C. Asinius Pollio den Verfasser des Tagebuchs über das *bellum Africanum* und den Redakteur des cäsarianisch-hirtianischen Nachlasses zu erblicken haben» — rekeszti be művét (135. l.).

IV.

Landgraf hypothesise, a mint láttuk, majdnem kizárólagosan nyelvi alapra van fektetve. De a keze ügyébe eső többi bizonyítékokat is iparkodik mind fölhasználni. Wölfflin és Miodonski a *b. Afr.* kiadásában a codexek hitelességére támaszkodva, a szavak írásmódját megállapítják s a szöveget interpolatióktól megtisztítják (Præf. V—XXI), s midőn kijelentik, hogy e részben már mások nyomozásait is értékesíthették, egyúttal azt is bevallják, hogy itt-ott kellelénél szigorúbban jártak el (XVIII).

Landgrafnak nagy lelkesedéssel párosult fáradságos munkája eredményét tekintve, már eddig is erős ellenzéssel találkozott. Anynyit elismernek, hogy a *b. Alex.*-ban, mely különböző helyeken folyt hadi műveletek sorozatát adja elő, Hirtius előadása azon alapvázlatok szerint, a melyeket használt, különböző színezetű (Müller, *Handbuch der klass. Altertums-wissenschaft*. VIII. 173. l.) — a

mit már Nipperdey is észrevett (Quæst. 15); nyelvi bizonyítékait azonban nem tartják elégségesnek ily fontos kérdés eldöntésére s azok bizonyító erejét megingatni iparkodnak. (Schneider R., Berl. philol. Wochenschr. 9, 2, 55. és Köhler A., Blätter für das bayer. Gymnasialschulwesen, 25, 10, 516.). — A mi a *pro contione* kifejezést illeti, melyet Landgr. Pollio specificumának tart (b. Al. 52 1., mely helyet a Pollioénak véli; b. Afr. 19, 3; Cic. Att. X, 31; Sen. Suas. 6, 15. = idézet Polliótól), Köhler megbízhatatlannak nyilvánítja, mert az olyan értelemben, a mint magyarázni szokták («a gyűlés elő részében», «a gyűlés előtt», «a gyűlésben»), ellenkezik a nyelvhasználattal, mely szerint *pro a. m. vltmi előtt háttal*; hacsak nem *pro suggesto* értelmében áll, mint ebben: *in contionem escendere* Cic. ad att. 4, 2. Liv. 2, 7. 5, 59 stb. S ha ilyen értelemben már 62-ben Kr. e. használták (V. ö. Cic. ad Att. 1, 13. és Gell. 18, 7), akkor az Asinius-féle kifejezés, melylyel másfél évtizeddel később találkozunk, csak variációja egy már előbb is járatos nyelvhasználatnak, melynek általánosabb elterjedtségét épen Sallustius hozzájárulása (Jug. 8, 2) erősíti meg. — Ezzel a czáfolattal azonban egyáltalában nincs megdöntve Schmalz azon állítása, hogy e kifejezést Asinius és Sallustius hozta be az irodalomba (O. c. 44.), s épen azért semmit sem nyom a latban Landgraffal szemben; de nem sokat nyom Köhler ama véleménye sem, mely szerint ő a kérdéses használatot azért sem tarthatja polliói sajátjának, mert az Sallustius Jugurthájában — bár ez később keletkezett — szintén előfordul.

A «*Bogudis*» genitivusra nézve Schneider azt véli, hogy annak tudósításokban, levelekben stb. már ily alakban forognia kellett; Köhler pedig azt mondja, hogy ha egy rómainak declinálnia kellett a «*Bogud*» nevét, azt csak a dentalis-tövtűek módjára tehetta, s hogy ezt a forma annak számára, a kinek történeti előadásában szüksége volt rá, már maga toltá föl magát. — Ilyen ellenvetések nem látszanak elég komolyaknak ily fontos kérdés tárgyalásában. Mennyivel vonzóbb Wölfflin bizonyítéka! (Præf. XXIV): *Unum illud «regnum Bogudis» instar argumenti est, quia cum Strabo et Appianus hunc regem dixerint Βόγον (Dio Βογοβάς), proclivius fuit scribere «regnum Bogi» ut «regnum Bocchi».*

A mit ezenkívül Landgraf nyelvi hasonlításai ellen fölhoznak, azzal szemben az ő hypothesise még mindig nem szenved nagy csorbát. Azt készséggel elismerhetjük, a mit *Poll. ep.* 10, 33, 5 és b.

Afr. 65, 1.-ra nézve kimond, hogy *Cæsar vicus*-t nem *villa* értelmében használja (B. G. 3, 29, 3. 4, 4, 2): de *a nactus occasionem*-re tett ellenvetése, ha mindjárt a *Cic. ad fam.* 12, 17, 2 és *Cæs. b. civ.* 3, 9, 6 (v. ö. azonban a b. g. 4, 36, 3: *tempestatem nactus*) helyéről vett bizonyítékai helyesek is (a *Hirtius* 8, 28, 5 legalább is kétes; v. ö. *Kraner* 1881-iki kiadását ad loc.), nem képes gyengíteni *Priscianus* (10, 21) tanúságát: *nanciscor etiam nactum facit absque n. ut Probo et Capro et Pollioniet Plinio placet.* A «kaum», «nicht sicher» kisérétében odavetett észrevételek (2. és 6. pont, Köhlernél) szintén csekély értékűek; Köhlernek a *Sulla Faustus* kitételekre tett azon megjegyzése pedig, hogy a *prænomen* használata egymagában, mint a hogy a b. *Afr.* 95, 1, 3-ban ezt a «szabálytalan *prænomen*»-t: *Faustus* találjuk, csak «*in familiärer Rede*» volt szokásban, szinte kínálkozik bizonyítéknak a b. *Afr.* napló-voltára nézve. Az az «*auffallende Übereinstimmung*», a mit *Landgraf* a b. *Afr.* és a csekély számú *polliói reliquiák* közt talált, fönmarad ezen kifogások daczára is.

A mi *Landgraf* azon állítását illeti, hogy *Pollio* nyelve sokkal inkább *archaisticus* és *poeticus*, mint *vulgaris*, Köhler megjegyzi, hogy ilyen állítás igazolására nem elég csak kimutatni, hogy valamely nyelvi jelenség *Pacuvius*nál és más régi római auctoroknál előfordul, hanem valószínűvé kell tenni azt is, hogy az író egyenesen utasítva volt a kölcsönzésre, mert az a szó, kifejezésmód vagy szerkezet az ő korában nem volt forgalomban (521. l.). — Ezen kijelentés, melynek helyességét egyébként elismerjük, *Landgraf*-tal szemben csekély jelentőségűnek bizonyul, ha a régi íróknak *Asinius* stílusára vonatkozó megjegyzéseit kellő figyelemre méltatjuk.*) Azokra az ő nyelve a régies és költőies benyomását tette; ezen benyomást nekünk nélkülöznünk kell, s azért nehéz pontosan kijelölnünk az *archaismusok* és *vulgarismusok* határát (V. ö. *Wölffl. et Miod. Præf. XXVII*). Nem szabad itt mellőznünk *Schmalz*nak *Asinius Pollio* nyelvhasználatáról mondott itéletét (l. föntebb), sem azon körülményt, hogy ő neki esze ágában sem volt még *Asinius* nevét a b. *Afr.*-mal kapcsolatba hozni. Így megtörik K. ama («für die *Hypoth. ungünstige*») dilemmájának (527. l.) éle is, hogy vagy

*) *Quint. Inst. Or.* X, 1, 113. — *Tac. Dial.* 21. *Cruq. ad Hor. Ars. Pœt.* 311. — *Plin. N. H.* VII, 115. — *Quint.* I, 8, 11. — V. ö. *Wölfflin et Miod. Præf. XXVII—XXX.*

magának Polliónak volt korában ilyen nyelvezete: a miről az ő kora irodalmi világának tudni kellett volna; vagy nem csupán ő írt úgy, s akkor szerzőségére bizonyíték nem lehet. — S ha egyedül írt volna úgy, akkor sem juthat eszünkbe föltenni róla, hogy *szándékosan rosszul írt*. «*Imago animi sermo est; qualis vir, talis oratio*». — «*Le style c'est l'homme*».

Ha *assentire* előjön is Cicerónál, azért nem tagadhatjuk, hogy használatának ilyen alakban különösnek kellett lenni. Sisennát követve is sokan kezdték azt használni, de a szokottabb alakot kiszorítani nem bírták.¹⁾ Köhler hivatkozásai Sisennára (522. l.) még épen nem alkalmasak L. ellenében, mert az maga is nagyon affektálta az archaismusokat.²⁾ — Hogy Gellius X. 25-ben *historiae veteres*-t mely korra vonatkoztatja, mutatja az, hogy ugyanott Nævius- és Enniusból hoz föl helyeket; s így nem látszik valami erősnek Köhler *catascopus*-ra vonatkozó ellenvetése (523). — Igaz, hogy Schmalz a *vectigaliorum* formáját népiesnek mondja; de ugyanott azt olvassuk: *Nach dem Vorgange des Varro bildete Pollio den gen. plur. auf orum, also vectigaliorum* (Macrob. Sat. I, 4, 12; Charis. I, p. 119 P), s ez a körülmény L. mellett szól.

K. az a véleménye, hogy a polliói levelek és a *b. Afr.* szerzője nem ugyanazon politikai nézetet mutatja föl, bármily mélyreható vizsgálaton épül, sem fordítható L. ellen. K. ugyanis abból indul ki, hogy ilyesmi nem fordulhatna elő ugyanazon szerző olyan két iratában, melyeknek egyikét körülbelül a másik keletkezése idejében látta el a közzétételhez kellő alakkal (525. l.). — Nem szabad azonban összetévesztenünk a *b. Afr.* keletkezése és kiadása idejét. Az afrikai háború (46. Kr. e.) óta 43-ig, mikor a polliói levelek keltek, a helyzet változott és «*nach Cäsars Tode wäre er (Asinius Pollio t. i.) gern zur Senatspartei übergetreten, hätte diese mehr Mut, Geschicklichkeit, Glück und Entgegenkommen gegen ihn bewiesen*» (Teuff. R L G.⁸ 221, 1.). Ama körülmény tehát, ha e két irat szerzőjének azonosságát elfogadjuk, azt bizonyítja, hogy Pollio az afrikai háborúról írt tudósításán lényegében véve 43-ban — mikor azt kiadás céljából rendezte — sem változtatott, a minthogy ő akkor

¹⁾ Varro apud Gellium II, 25, 9: *sentior nemo dicit, adsentior tamen fere omnes dicunt*, Sisenna unus *adsentio* in senatu dicebat, et eum *postea multi secuti, neque tamen vivere consuetudinem potuerunt*.

²⁾ V. ö. Teuffel R L G.⁸ 156.

csakugyan nem mint Pollio, hanem inkább mint Hirtius szerepelt. Politikai nézetének e változása azonban nem csekély befolyást gyakorolhatott rá arra nézve, hogy nevét akár a szerző, akár a kiadó szerepében elhallgassa, sőt a gyanakodás minden alapját megsemmisítse.

A *b. Afr.* 22. fej.-ben közölt beszédre nézve K. ezt az észrevételt teszi (527. l.): «Cato . . . Pompeium assidue obiurgare non destitit — *offenbar aber nicht jedesmal mit einer so künstlich konstruirten Rede*». E megjegyzésnek van ugyan éle, de nem kemény. Furcsább volna, ha szerző Catónak minden egyes *obiurgatiojáról* számot adna. Ilyesmi ellen a szerkesztés törvényei is tiltakoznának. Mennyivel hatásosabb azok lényegének és irányzatának egyszer, de szép kis beszédben való föltüntetése.*)

Több ellenbizonyítékot is lehetne még fölhozni, a melyek nem igen állják meg a sarat; egyik-másik gyengítheti Landgraf argumentumait, de meg nem döntheti. Részletekbe bocsátkoznom s az egész anyagot fölkarolnom azonban nem lehetett, mert több hely van olyan, a melyeket a kellő eszközök híján tüzetes vizsgálat tárgyává nem tehettem. A kérdés különben még «*sub iudice*» marad s nem egyszer lesz majd alkalmunk vele találkozni. — Az együttes benyomás, mit a kérdés tanulmányozása ránk tett, az, hogy Landgraf hypothesise néhány gyenge vagy ellenkező bizonyítékokkal gyengébbé tett pontja daczára is még mindig oly erős, hogy fölötte napirendre térni nemcsak nem lehet, de sőt elég meggyőző okokkal támogatott véleményét, egy nagy lelkesedéssel folytatott vizsgálódás tetszetős eredményét, méltónak kell tartanunk elismerésre, és arra, hogy vele különös szeretettel foglalkozunk. Teljes győzelme most még nagyon kétesnek látszik ugyan, s egy kissé korai dolog volt *b. Afr.*-nak Asinius neve alatt kiadása: de mint hypothesis annyira megnyerő és valószínű, hogy annak mint ilyennek általános elismeréséhez és diadalához már most is vonakodás nélkül, sőt készséggel csatlakozhatunk.

CSERÉP JÓZSEF dr.

*) V. ö. Sall. Jug. 30, 4. I. 32, 1.

KAZINCZY FERENCZ LEVELEZÉSE 1790—1802.

A m. tud. Akadémia Kazinczy fényes pályájához s a levelezésnek, mint ritka fontosságú forrásmunkának érdekéhez mértén siet megfelelni mind ama várákozásnak, a melyekkel nemzetünk jogos kívánsága e részben kielégíthető. Mintha így akarná pótolni annak a félszázadnak a mulasztásait, a mely alatt megkezdte ugyan Kazinczy összes műveinek kiadását, de ennek sem megfontolt terve nem volt, sem a tudományos becs nem igen irányozta a szerkesztőket. Alig hogy számot adhatunk az első kötetről e folyóirat hasábjain (XIV, 811—29), már a második kötet *) is kezünkben van, mely még vastkosabb az előbbinél.

Őszintén örvendünk, hogy az Irodalomtörténeti bizottság figyelmére méltatta az első kötetről írt tanulmányunk végén kifejtett óhajlásunkat, hogy tudniillik a levelezés minden egyes kötetéhez összefoglaló bevezetés járuljon az illető kötetben közölt levelek tartalmáról. A második kötet elején már csakugyan olvasható egy ilyen «bevezetés», a mely itt kivételképen nemcsak a most megjelent, hanem az első kötet leveleinek főbb mozzanatait is összefoglalja, beható tanulmányt nyújtva Kazinczy reformatori pályájának kezdetéről, munkásságáról, a magyar műveltség terjesztése, nyelvünk csinosítása és fejlesztése érdekében kifejtett törekvéseiről, nem mellőzve a kortársak hasonló ügyekezését, s ama hatást sem, a melyet Kazinczy az akkori írókra tett, s a melyet azok ó réá tettek. S habár e bevezetés a nagy közönséget igyekszik első sorban tájékoztatni, haszna az irodalomtörténettel foglalkozókra is szembetűnő, mert mielőtt az egyes levelek tartalmát külön-külön tanulmányoznák: itt röviden összegyűjtve találunk mindent, a mi a kötet legfontosabb eredményeül mutatkozott a szerkesztő előtt. Nem mondjuk, hogy e bevezetés a kötet minden fontos mozzanatát egyformán kiemeli. Az anyagnak oly bámulatos bősége mellett, a mely Kazinczy levelezésében össze van halmozva, alig is lehetne a különféle kívánatoknak egyaránt eleget tenni. Tudósaink egy részét inkább az általános történeti érdek vonzza, másik részét kiválóan Kazinczy küzdelmei, a nemzet előkelőivel vagy íróival folytatott vitái, ismét más részét a nyelvtörténeti adatok, vagy a költészeti újabb irányok, a fordítás elvei és gyakorlata, vagy épen az a mozgalom érdeklik közelebből, a mely Martinovics Ignác névéhez fűződik. Vannak, a kiket főleg a magyar tanügy

---

*) *Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Kazinczy Ferencz levelezése.* A m. tud. Akadémia Irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzé teszi dr. Váczy János. Második kötet 1790—1802. Budapest, 1891. 8. r. XXXII., 626. l.

története érdekel, sőt olyanok is, a kik első sorban a magyar stíl fejlődését kutatják Kazinczy leveleiben. E különféle igényeket egyformán kielégíteni az aránylag rövid bevezetésben alig lehet. De ha figyelmesen áttanulmányozzuk az egész kötetet: elismerésünket a szerkesztőtől meg nem tagadhatjuk, a ki feladatát derekasan megoldotta, világos áttekin-tést nyújtván a legkimagaslóbb irodalomtörténeti tényekről, a melyek az egyes levelekben elszórtan tűnnek a tanulmányozó elé.

E vezérfonal segítségével ügyekezünk mi is a kezünk alatti kötet gazdag tartalmával kissé részletesebben foglalkozni.

Kazinczy agitatori szerepe első ízben a *Magyar Museum* megalapítása körül kifejtett tevékenységében ismerhető föl; e tevékenység azonban sokkal fokozottabb mértékű és arányú 1790-ben, mikor az *Orpheus* megindul. Két férfiú érezte meg már 1789-ben a bekövetkező felbuzdulás tüztét: Révai és Kazinczy. Mind a kettő számított a nemzet izgalmas napjaira. Mind a kettő ügyekezett társakat szerezni, hogy az addigi irodalmi mozgalmat értékesítse az általános műveltség fejlesztésének érdekében. Mind a kettő e nemzet tehetősb osztálya felé fordul s attól vár hathatós segítséget: de csak a Kazinczy törekvése biztat sikerrel. Révai a vezetés ügyét nem akarja kezéből kiadni. Ő maga kívánja irányozni a vele társulók munkásságát s hatalmas egyénisége nem tud a háttérbe vonulni. Kazinczy finom tapintattal, számítva az emberek dicsvágyára s hiúságára, nemcsak proselytákat akar szerezni az előkelő emberekben, hanem olyanokat, a kik önmaguk legyenek a mozgalom eszméinek bátor harczosai s győztesei. Mind azokat, a kiktől nyelvünk és nemzetiségünk védelmezését, jogainak megóvását reméli, igyekszik magához csatolni, s mindegyiknek elküldi *Orpheus*-át, hogy mæcenásokat, írókat és előfizetőket toborozzon. Berényi, Forgách, Pálffy, Széchenyi és Teleki grófok, Orczy, Podmaniczky és Prónay bárók azok, a kik élénk figyelemmel kísérik a Kazinczy sürgölődéseit. Ezeknek kezébe kívánja ő letenni a mozgalom vezetésének ügyét, s főleg anyagi támogatásuktól várja annak sikerét. Mindegyik előtt fölleplezi terveit, a melyek a politikai átalakuláshoz irodalmunkban is hasonló átalakulásra czéloznak. Mindegyik igéri közreműködését s hathatós támogatását. Széchenyi Ferencz, a ki Pálffy Károly grófnál mintegy közbenjárója Kazinczynak, örvendve fogadja az *Orpheust*, nagyra becsüli a kiadó-szerkesztő szívességét s a többi közt ezeket írja hozzá: «Óhajtvá . . . . kívánom, hogy az úrnak dicséretes és hasznos igyekezete feltett tárgyát (t. i. czélját) elérje, a melyre bizonyos reménységet nyujtanak az úrnak eddig is közhaszonra bocsátott több rendbéli helyes munkái.*)

Még nagyobb elragadtatással fogadja az ajándékot Prónay László,

*) L. 1790. jan. 20-án írt levelét. 284. sz.

a ki a nógrád- és hontmegyei izgalmas gyűlésekről, a melyek «sok háborodással és az igazi hazafiuságot emésztő tűzzel mentek véghez», épen e tájban volt kénytelen visszavonulni Beszterczére s el volt keseredve az erőszakos átalakulás miatt, a melyet képtelen volt meggátolni vagy csak higgadtabb mederbe terelni is. «Egészlen megvidámított engemet — írja — azonnal az *Orpheusnak* homlokírása; a bevezetése pedig megtöltött azon ízléssel, a melynek csak szemlélése is ezen élesztő gyümölcsnek megértét bizonynyal igéri. Tápláló leszen az kétség kívül, mert nemzetünk anyanyelve után mostani kapósságát nemcsak enyhíteni fogja, de ha az Egek megengedik, örökös erősítő eledelévé válik.»*) Nincs is elég tehetsége, hogy Kazinczynak iránta «kinylatkozott hajlandóságát» megköszönni képes legyen. «Ösmeretlen nevemet — kiált fel Prónay — kiragadja Orpheus zengése a halandóságból. Ezért szentelem én a tek. úrnak örökös háladatoságomat.»

Teleki Sámuel, az erdélyi cancellarius szintén azt fogadja, hogy minden alkalmat fel fog használni, hogy Kazinczy céljait előmozdítsa. Ráday Gedeon pedig mintegy mentorul áll Kazinczy mellé, levelez a magyarországi és erdélyi tudósokkal és írókkal, gyűjti az előfizetőket, s maga is vagy tizenöt példányt rendel meg a folyóiratból. Mintha fiatal barátja erélye őt is magával ragadná: folyvást dolgozik, verset és prózát ír, classicusokat és német költőket fordít, s irodalomtörténeti és bibliographiai értekezéseket igér.

Az irodalom ügye most már nemcsak az írókat foglalkoztatja, de a nemzet hangadó embereit is. Hasznát többé nem vonják kétségbe. Legalább Kazinczy a hozzá érkezett levelekből arról győződik meg, hogy kezdeménye sikerrel biztat. Ime Széchenyi Ferencz sorai a főnebb idézett levélből: «A magyar literaturának hasznosabb és helyesebb előmozdítására és gyarapítására czélozó projectumáruul is tészen az úr emlékezetet kedves levelében; bizonyára óhajtvá várom annak elvégzését és bémutatását, hogy annál hamarébb *az szerént hazánknak ifjúsága nagyobb közhaszonnal neveltessék és a magyar literatura előmozdítottassék.*»

Mi volt a Kazinczy terve: a körülmények összevetéséből sejthetjük. Egyrészt a folyóirat támogatása, másrészt az írók szorosabb egyesítése s valami tudós társaság alakítása. Ez utóbbinak, tudjuk, Révai volt legerősebb oszlopa, s jellemző, hogy mégis egészen mellőzték, mikor Széchenyi Ferencznel ez ügyben értekezletet tartottak. Bizonyosnak vehetjük, noha adataink hiányzanak, hogy a Széchenyinel tanácskozó főrendek és megyei deputatusok nem is annyira Révai, mint inkább a Kazinczy tervével foglalkoztak, különben alig hihető, hogy épen őt mel-

*) L. 1790. febr. 3-án írt levelét. 295. sz.

lőzték volna ez értekezleten. Kazinczy hivatalos volt e tanácskozáásra, de — úgy látszik — nem igen tudtak megállapodásra jutni, mert Kazinczy az eredményről egészen hallgat. Egyébiránt közte és Révai között e részben fontos elvi különbségek voltak. Révai fizetési tagokat kívánt, Kazinczy ettől az eszmétől gyűlölettel fordult el. Másfelől Kazinczy nem is volt barátja sem ekkor, sem később a tudományos testületek szigorú szabályainak, mert attól félt, hogy azok megkötik a szellem szabadságát s egyszínűvé teszik az írók munkásságát, holott olyan fejletlen irodalomban, mint a mienk volt, éppen az egyszínűségtől tartott legjobban. S különben is ő nem elégedett meg az írók és tudósok egyesítésével: bele akart vonni minden művelt embert a mozgalomba, a melynek egyetemes és általános hatásán senki sem munkált nálánál több kitarással, lelkesedéssel és önfeláldozással.

A mint a politikai átalakulás hajnala derengeni kezdett s a megyegyűlések mintegy varázsütésre visszaállították a törvényes intézmények formáit: Kazinczy törekvéseinek egész komolyságával, buzdításainak valódi gyújtó tüzével lép ki a küzdő térre, hogy a küszöbön levő országgyűlést, mely a magyar nyelv régi jogainak visszaállítására kezdett fegyverkezni, céljai iránt kedvezőleg hangolja. Nyíltan és bátran hirdeti, hogy az új idők szelleme ezt kívánja első sorban. Hivatkozik a megyei gyűlésekre, a melyeken mindenütt magyar beszédek hangzottak, s a melyek minden segínyt megtagadnak, míg «szabadságaink helyre nem állíthatnak». Kezet fog a bécsi írókkal, Báróczyval és Decsyvel, a kik mindenekelőtt nyelvünk jogait kívánják biztosítani; síkra száll Péczeli, Kerekes és Görög mellett, a kik a polgárosultság talpkövét a magyar nyelv tanításában s fejlesztésében látják s a mellett küzdenek, hogy a deák nyelv helyébe hazai nyelvünket iktassák, mint hivatalos nyelvet. «Ha a magyar nyelv hozattatik-bé — írja Kazinczy — nemzetünkéből különös nemzet válik, örökös fal lesz a magyar és nem magyar közt vonva, s az idegen vagy magyarrá lesz köztünk, vagy éhhel hal el; szemlátomást fogunk elömmenni a tanulásban, magyar csemetéink magyar nevelőket kapnak, s a mesterségekben vagy tudományokban oly szerencsés virágzásra lépünk, mint a milyenre Németország lépett, minekutána a kiholt római és az idegen francia nyelvtől elállott s tulajdon nyelvén kezdette írni könyveit.» Legyen a magyar nyelv necsak kötelező tantárgy az iskolában, hanem ez legyen a tanítás közege is. Erre nézve hivatkozik az országnak minden valamire való magyar írójára, a kik «csak intést várnak s rész szerént írni, rész szerént fordítani készek lesznek». Azon, hogy némely megye idegen nyelvű, könnyen tudna segíteni. Vannak számos önfeláldozó honfiak, a kik szívesen teljesítik ily helyeken is a hivatalos tisztet, a kik terjesztik és tanítják hazai nyelvünket, csak az ország nagyjai törvénybe iktassák e legfőbb kívánalmat. A jövő nem-

zedék átkaival fenyegeti azokat, a kik az új idők intő szavára nem hallgatnak. «Tanuljunk — mondja — deákul, sőt tanuljunk németül is, s ha reá érünk franczúl, anglusúl s olaszúl is; de szemeink mindenek felett oda légyenek függesztve, hogy a magyar légyen az *első és közönséges*, és hogy azt a német, tót, rác és oláh gyermek egyaránt tanulja, valahol csak benne mód legyen.» Késznek nyilatkozik az egész ország, maga a király, az összes felekezetek papsága, hogy megvethesse «régén várt boldogságunk tántoríthatatlan talpkövét». «Ha — úgy mond — a magyar nyelvet hozzuk bé, állani fogunk; ha a deák nyelv hozatik vissza, később vagy elébb elől az idegenek özöne s nemzetünk korcs-zűr-zavar lesz.»*)

Mintegy csatára buzdító szózatként jelentek meg Kazinczynak e sorai a Hadi és más nevezetes történetek hasábjain s utána zengék e buzdítást Bécsből és Kolozsvárról, Kassáról és Komáromból. Ő maga is kiadta *Orpheusában*, hogy az országnak minden hegye völgye visszhangozza azt. A bécsi magyar írók közül Báróczy üdvözölte az új ige bátor hirdetőjét először most is, mint mikor ez előtt néhány évvel a Gessner fordítása megjelent. «Miért nem egyeztethetem meg személyedben egész hazánkat! Ugy nem lenne most mitől tartanom; vagy mit mondok? nem lenne mitől tartanom? Nem is lett volna szükség ezen fáradságomra.» Ezt írja neki Báróczy, a magyar nyelv védelmezője, a ki bátor volt «több érdemes hazánkfia között született nyelvünk mellett kikötni», de félt, «nehogy a falra hányta légyen a száraz borsót».

Kazinczy nem osztozott félelmében, sőt bizalma sohasem volt erősebb, hite szilárdabb, reménye tüzesebb, mint mikor az országgyűlés megnyílt. Egyfelől az új fejedelem higgadt bölcsesége s jó szándéka, másfelől a Pestre sereglő főrendek és megyei követek hazafisága s komoly törekvése és az egész ország lázas izgatottsága egyre élesztették reménységét. Kazinczy úgy hitte, felvirradt ujjászületésünk napja. «Látom — kiált fel elragadtatással — hogy hazánkban sok viszontagság után végre feltaláltuk hazánkat; hogy oly szemtelenül már nem paczkázik rajtunk, gazdákon, az a bitang jövevény, kit a Duna salakos tajtékjával hányt ki partjainkra, és a ki most balgatag bosszúságában igazságos örömünk gyúladozásait . . . vadságnak nevezi.» Tudja, hogy a moly-lepte régi magyar ruhák divata, a gombkötők és kardcsiszárok sietős munkája még nem bizonyos jele a nemzet fölébredésének, de kérdi: «Ki ne fakadozzon öröm-sikoltozásra, midőn elroncsolt, eltaposott nemzetünk ismét felemeli a porból fejét és visszavévén nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, a mik dicső eleink voltak; az lesz, a miről ez előtt fél esztendővel a gyenge hit álmodni sem bátorkodott; egy sza-

*) L. 1790. márczius 8-án írt s már akkor közzé is tett levelét.

bad nemzet, — egy, tulajdon törvényeivel, nyelvvel, ruhával bíró nemzet, egy oly nemzet, melynek minden tagja fegyvert viselni született és kész oltalmazója hazájának és királyának». A magyar nyelv visszaállítással együtt fölépítjük Thalia templomát is, a mit senki sem gátolhat akkor, midőn Batthyány, az ország primása, az Eszterházyak, Grassalkovichok, Csákyak és Koháryak egyaránt kedvelik nyelvünket, íróinkat és színészeinket.

A magyar korona űr-szobájában írta Kazinczy e sorokat, a melyeknek lendülete, szárnyaló heve szinte páratlan nemcsak akkori prózáinkban, de verses költészetünkben is. Csak Bacsányinál és Szacsavaynál olvashatunk ez időből Kazinczy ajánlatához hasonló lelkes felbuzdulást. Érdekes azonban, hogy még maga az országgyűlés is mennyire nincs tisztában a teendőikkel s hogy az írók s köztük első sorban Kazinczy fáradozása és izgatása mily szűk körben tudott hatni. A főrendiek közül többen ígértek támogatásukat, pártfogásukat: de nagyrészt csak az ígéretnél maradtak. Az összeült országgyűlés éppen nem bátorította őket valami hathatós tevékenységre irodalmunk ügyében. A megtámadott alkotmány védelme, a mely a nemesi kiváltságok biztosításán túl nem terjedhetett, mintegy fölemészteni látszott nemzetünk minden erejét, minden tehetségét. A kikre Kazinczy biztosan számított: jó részt elhallgattak, mintha megrettentek volna a magasra csigázott követelésektől, a melyeket a vármegyék hangoztattak, íróink hirdettek s néhány országgyűlési követ törvénybe akart iktatni. Csak Prónay László, kit a királyi kegyelem nem sokára elűhivott visszavonultságából, kívánta beváltani Kazinczynak tett ígérését. Ő a hozzá írt ajánlást melegen fogadta, felelni ügyekezett előbbi sérelmeit s Kazinczynak beléje helyezett bizalmát úgy tekintette, mint a mely az ő nevét kiragadja a homályból s mintegy igazságot szolgáltat hazafias, de félremagyarázott törekvéseinek. «Megvallom — írja erre vonatkozólag Kazinczynak — soha egy levél sem ébresztette föl bennem az elszánt s homályba merült lelket, mint emez, a mely csekély s veszett nevémet újonnan szűli, nemcsak, hanem éppen annak orvosos gyarapítását mutatja.» Ő nem kap a hírnévben, hiúság nem vezeti tetteiben, de tudja, hogy a mire Kazinczy kéri a haza nevében, az az egész nemzetre jótékony hatásának ígérkezik. «Anyanyelvemet — folytatja — (noha annak felállításához kevés buzgóságot láttam Budán, főképen nagyainknál) mégis imádom és annak virrasztására örömet mindent feláldozok.» Kazinczyra bízza, hogy a magyar színjátszók jutalmazását meghatározza, ő kész a szükséges anyagi támogatásra, mert — úgy mond — «örömem napja leszen az nékem, ha csak egy hajszálában is anyanyelvünk ékességének részesülhetek.»*)

*) L. 1790. jul. 20-iki levelét. 322. sz.

Így tehát Kazinczy Ráday Pál segítségével a magyar színjáték megalapításán munkál s gyorsan fordítja egymásután a színpadra hozandó darabokat s másokat is hasonló működésre buzdít; de a mozgalomnak és az országgyűlésnek a hazánkhoz kapcsolt részekben olyan híre megy, mintha az ország forradalomra készülne s a régi intézményeket gyökerestül felforgatni akarná. Kazinczy László, a Ferencz öcscse, némi humorral kérde bátyjától: vajjon «van-e a ti hosszú nadrágtokba olyan valóságos magyar szív, mint az én bugyogómban?» De hazafias lelkesedése a szigorú katonai formák közül is kitör. «Ma van a napja — írja — a melyen szabadságunk restauratiójának záloga talán még nem esmért pompa és vígasság alatt megtörtént. Ittam egészségtekért s boldogságotokért, s kértém s kívántam igyekezetetekre áldást s egységet... Az egész világ feltátozott szájjal várja dolgotoknak menetelét, minden reményli, hogy mostani összejöveteletek emlékezetessé tesz vagy még emlékezetesebbé a következő maradéknál; én pedig bizonyos vagyok benne, hogy az a nép, a melynek a nagyság és szabadság a legfőbb megkülönböztető jele, magát ebben az alkalmatosságban nagy nemzetéhez érdemesen fogja mutatni.»*) S ime pár hét múlva már arról tudósítja bátyját, hogy «néha-néha majd a nyavalya kitöri, olyan híreket kénytelen hallani». «A rendek közt való viszátkodás — írja László — az uraságok és parasztok közt való aufruhr, olyan rendkívül való praetensiók, hogy a coronatio még egy néhány hónapig be nem állhat; törvények, a melyeket a kutya is megugatna, mint p. o. hogy csak magyar ételt legyék szabad főzni, et caetera, hírdettetnek itt az egész világon felöletek.» Angusztusban megint azt hallja, hogy «Pest tele van zenebonával», a katholikuskok a türelmi rendeletet el akarják törölni, Trenck forradalmat szít. «Hidd el, — így végzi kifakadásait — csak az isteni erőnek köszönöm, hogy még eddig az ilyen rágalmaszó hírek miá a guta meg nem ütött.»

E nyers, de őszinte nyilatkozat, e leplezetlen aggodalom kétség kívül jól esett Ferencznek, a ki legalább saját testvéreinek buzdításában és lelkesülésében találhatott némi enyhületet, midőn reményei tünedezni kezdtek s belátta, hogy az ósdiak konoksága sokkal nagyobb akadályokat gördít útjába, semhogy a hozzácsatlakozó kevesek bármilyen erőfeszítése is győzni tudjon azokon. Az irodalom ügyét nem sikerül fölemelnie, a magyar nyelv jogai veszendőben, a színjátésozok tanulatlanok, ügyetlenek és félénkek. Terve mindenütt hajótörést szenved. Hogy *Hamlet* előadassék, hogy az ő fordítása legyen a megnyitójáték, hogy az ő nevét ismerje meg, mint színmű fordítóét vagy helyesebben átdolgozóét, a magyar közönség először: mind erre semmi kilátás.

*) L. 1790. jun. 6-án írt levelét. 314. sz.

Hiába ajánlja fel segítségét, hiába akar, ha szükség kívánja, maga is a színészek közé állani, hogy a sikert biztosítsa: tervét nem fogadják el. Keserű lemondással, a dicsvágy ki nem elégitett érzetével hagyja el Pestet, hová annyi büszke ábráddal s fényes reménnyel sietett, azt hívné, hogy jelenléte képes lesz a mozgalomnak fejlődésre képes irányt adni. De azért, bár egy időre kedvét veszti s hivataláról le kell mondania: újabbnál-újabb művekkel lép a közönség elé. *Orpheusát* folytatja s a *Messias* kész fordítására előfizetést hirdet, fordított színműveit kiadja, a Vitéz és Aranka munkáit nyomtatja, íróársait serkenti, magának Széphalmon házat építtet; szóval: tevékenysége nem tud csüggedni. Pedig sértett önérzete, füstbe ment reménye még ezután is többször erős kifakadásra bírja. «Gyalázatos dolog — írja ifj. Szilágyi Sámuelnek — hogy a mi magyaraink még ezen magyar epochában sem olvasnak. Hijában vádolta Szacsavay azzal az írókat, hogy drágán szabják könyveik árát. Nem ez az oka... Szomorú dolog volna arra szoktatni a világot, hogy a könyvet is azon fogva becsülje, a min a sertést!» Még eddig csak győzte az *Orpheus* és egyéb munkái költségét. Az előfizetések ha lassan is, de csak begyűltek. Most azonban Aranka azzal a hírral lepi meg, hogy pénzt csak akkor várjon Erdélyből, ha *Messiasa* is odaérkezik. E csalódás átokra fakasztja a különben türelmes Kazinczyt. «Átkozom azt az órát, — kiált fel e hírre, — a melyben eszembe jutott, hogy írjak, nyomtattassak, költsek, magamat jövedelmemnek egy részétől megfoszszam, ha a közdologért felvállalt igyekezeteknek ez a jutalma!»*)

Kazinczynak azonban nemcsak a részvétlenség, hanem az előítéletek miatt is küzdenie kell. Különösen sok bosszúságot szereznek neki a censorok, a kikkel folyvást harcban áll. Mikor Aranka *Julia* című könyvét akarja kinyomatni, Novák, a kassai censor, azzal az üzenettel küldi azt vissza, hogy ez a munka erkölcsvesztegető. Kazinczy haragra lobban, kérni és felvilágosítani nincs ereje. S úgy bosszúlja meg magát a censoron, hogy a munkát a pesti könyvvizsgáló kezébe küldi, ott ki-eszközli az *admittitur*-t s egy példánnyal kedveskedik Nováknak. Az efféle regényszerű munkákat azonban nemcsak a censorok nem látták szívesen, de még íróársai is megszólták érte, a miért az ilyenek fordítását javasolta, sőt azokat saját költségén kiadta. Földi, a többek közt, nyíltan megmondta neki, hogy ilyenek olvasására még nem ért meg a magyar közönség. Szirmay Antal is arra kéri, hogy «ne románokat, de valóságokat írjon. Nemcsak férfiak, de asszonyaink is jobban fognak rajtok kapni. Ne nézzen más nemzeteket. Azok már minden valóságokból kikoptak, azért írnak románokat, ez csak a külső írók eszének visz-

*) L. 1791. febr. 19-én írt levelét. 362. sz.

ketsége. Fájjalja, hogy a magyar történet még hazai nyelvünkön nincs megírva. Kikel Haller János, Vitéz és Patai ellen, a kik holmi mesékkal akarják a nemzetet tractálni. «Ezen betegségből — mondja — nemzetünket ki kell gyógyítani, nem pedig régi rossz ízlésébe meggyökeresíteni őtet.»*)

Ez elfogúlt, egyoldalú nézetekre czéloz Kazinczy, midőn Arankának a következő panaszos sorokat írja: «Nagy még a sötétség, kedves barátom! és nekem úgy látszik, hogy mivel némely helyeken *napok* támadnak, a barlangok setétjei még feketébbekké válnak, mint eddig voltak, míg egünket estveli homály fogta vala bé.» Aztán tüzes elhatározását, az előítélet elleni makacs küzdelmét rajzolván, így folytatja: «Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képeről lekapni az álorczáat. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouciba' lakott philosophus s a kómvétség úgy adnak paizst balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették fel az istenek az Andromeda megszabadítására. Csak attól tartok, hogy lángoló felgyuladásaim által el ne rontsam ügyekezeteimnek boldogúhatásait.» Bátran és önérzettel hivatkozik minden sorára, melyet a lélek halhatatlanságáról írt, a mit nemzetünk kívánt boldogságáról közzétett, mert meg van győződve, hogy a felvilágosodás bajnoka másként nem is szólhatott. E működésében oly erős bizodalma van, hogy épen szabad véleménye miatt várja az igazságos maradék áldásait. «Valakinek — írja — fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, a mit csinálnak.»**)

A felvilágosodás, az ember vele született jogai nevében intézi hatalmas csapásait a censorok ellen, a kikben a kipusztíthatatlan babonák és előítéletek legelszántabb védőit látja. Szóval és tollal hirdeti a gondolkodás szabadságát, mely a polgárosultság alapföltétele. A vármegye gyűlésein nincs elszántabb harczosa a sajtószabadságnak, mint Kazinczy. Mikor meghallja, hogy régi mesterét, Ráday Gedeont eltemették s Gabelhofernek a temetés alkalmával mondott beszédét e szavakkal tiltotta el a censor a kinyomatástól: «Scandalosum est... protestanti, nullum signum poenitentiae danti, aeternam beatitudinem adgratulari» — ez itéletet hirtelenében lemásolta több példányban, szétosztotta a gyűlés elfogulatlanabb tagjainak, a kiket meggyőzni iparkodott arról, hogy mivel a protestansok szabadsága mindenben korlátoztatik, ily nemű visszaélések ellen a vármegye a legerélyesebben keressen orvoslátot s indítson vizsgálatot. Egy plebánust mindjárt keményen megtámadt, a ki arról panaszkodott, hogy a protestansok «egy halva talált

*) L. 1790. jan. 16-iki levelében. 232. sz.

**) L. 1790. márcz. 25-én kelt levelét. 307. sz.

protestánst a katolikusok felszentelt temetőjökbe temettek. Kazinczy addig beszélt, hogy maguk a katolikusok is szégyelni kezdték, hogy plebánusuk panaszkodni nem átalott. Egy báróra pedig, a ki a temetésben az ő családjára nézve sérelmet látott, félig hallható szóval, öntudatlanul fakadt ki: «eb a lelke, ostoba aristokratái kevélysége».

Ez Abaújvármegye gyűlésén történt, hol a sajtószabadságot megmentette. Hasonlóan járt el a bihari megyegyűlésen is, hol Bessenyeivel kezét fogva győzte le gr. Sauer kanonokot, a ki elismerte ugyan, hogy a sajtószabadság valóban nagy kincs, de mivel belőle sok rossz származhatik, meg kell szorítani. Kazinczy fölkel s azt mondá: «Az igaz, hogy rossz következhetik, de az is igaz, hogy az a kevés rossz, a mit a prelum szabadsága húz maga után, azt a sok rosszat és nagy rosszat, a mit a prelum tilalma szül, véghetetlenül felülmúlja, s osztán azért, hogy valami rosszat *szülhet*, nem következik, hogy el kell tiltani.» Bessenyei György meg ezeket mondá: «T. n. vármegye! tiltsuk el a szőlőművelést, mert részegség és gyilkosság következhetik belőle s a lányokat zárjuk külön a férfaktól, mert paráznalkodás történhetik.»*) A sajtószabadság ügye itt is győzött.

A felvilágosodás iránti merész magatartása író társaival is harczba keveri Kazinczyt. Például Döme Károlyt, a kit majdnem bálványozott az előtt, élesen megtámadta a Bossuet fordításáért s egy röpiratért, mely «Világ nagyjai, veszedelem!» czímmel épen ez idétt jelent meg. Tagadja, hogy Döme a vallás méltósága mellett fogott fegyvert. «Nem azt félted — írja neki Kazinczy. A papi rend tekintete' hanyatlása rettentett el, nem a religio esete, ez most tisztább, ... mint annakelőtte volt, míg a religiót a tudatlanság őrzötte. Ah, Dömém, ha látnád, mint vérzik szívem, midőn azt kell szemlélnem, hogy te is azok közé állasz fegyvereddel, a kiktől én iszonyodom!»**)

Az életrajzíró Kazinczy efféle nyilatkozataiban fedezheti föl amaz elhatározás csírait, a mely a reformátorok társasága felé vonta s Hajnóczy és Szentmarjay karjai közé vezette őt. Valóban jogos volt félelme, hogy «lángoló felgyuladása» elrontja igyekezetét s elkeseríti életét. Vajjon a vármegyén szerzett ellenségei nem örültek-e titkon, mikor elfogatásának híre ment? Azok, a kiket oly élesen megtámadott, nem a nemes boszúló kezét látták-e sorsában, s volt-e az egész országban csak egyetlen ember is, a ki a közjóra tett igyekezetét enyhítő körülménynek merte volna felhozni akár a királynál, akár a kir. táblánál? S vajjon Kazinczy gyászos végzetében nem fölismerhető-e az agitátorok nemesise, habár nem lett is oly tragikussá, mint rendesen szokott? A ki

*) L. 1793. okt. 8-iki levelét. 430. sz.

***) L. 1794. márcz. 18-án kelt levelében. 439. sz.

a közmeggyőződés hatalmával oly éles összeütközésbe jutott, mint Kazinczy, annak ki kellett engesztelnie sorsát, mely csak azért nem vett rajta teljesen boszút, mivel a küzdő fél sem egész erejét latba nem vetette, sem elbizakodottsága nem szakította szét a korlátokat. A tragikai hős nem alkudhatik meg a körülményekkel: Kazinczy szemre-félre tekintett, valahányszor egy-egy kitámadását intézte az előítélet sánczai ellen akár nyilvánosan, akár titokban. Ő szeretett a körülményekkel alkuba bocsátkozni; szerette fontolóra venni a helyzetet és eszközöket, a melyen és a melyekkel győzni akart. Elfogultnak nem mondhatta még ellenfele sem, türelmetlennék a vallások iránt még kevésbbé. De meg volt benne az izgatott munkás türelmetlensége és sovárgó vágya, s bár egyik sem vett rajta teljesen erőt: csalódásait nagy részt ezek okozták.

A sajtószabadságért vívott küzdelmei, úgy látszik, már kezdték lehűteni szerepre vágyó kedvét. Be kellett látnia, hogy mióta Ferencz császár és király uralkodik az országban: minden megváltozott. Az a pár esztendő, a mely József császár halálától kezdve egészen eddig elmúlt: a kétség és remény között hullámoztatta nemzetünk kedélyét. Azonban a francia forradalom vihara sok szendergő vágyat fölélesztett, sok titkon táplált kívánságot teljesíteni ígért. Kazinczy a francia encyclopædisták tanain lelkesült, műveiket fordította, bölcselmi vizsgálódásokba merült s a vallás alapokait feszegette. Egyszer csak valami homályosból e szavak ütök meg a merész kémlelő fülét: «Esztelen! nem hallod-e a sülyedők szavát? nem-e a szörnyű ostorpattogást?»*) Kazinczy visszaborzad. Bölcséleti kutatásaiban megállapodik s azt a művét, a melyben a világrénd tényleges alapjait szerette volna megtámadni, félbeszakítja s eme jellemző szavakkal küldi el a töredéket Arankának: «Ezen darabom félben szakadt, nem is fogom folytatni, mert *nagyon neki indúltam a világos szólásnak.*» Tehát a megváltozott politikai és közállapotok letérték őt az agitator útvjáról nyilvánosan, de titkon annál nagyobb figyelemmel kíséri új barátainak, Hajnóczynak és Szentmarjaynak működését, a melytől nem tudjuk, volt-e mit várnia, mivel elmékedéseinek s gondolatalnak e köre még maig sincs tisztázva. Csak annyi bizonyos, hogy az irodalmi reformer zászlaját mindaddig ki nem ejti kezéből, míg csak 1794 december 14-én fogva nem viszik őt édes anyja karjai közül Budára. Azt hisszük, a küzdelemnek ez a tere aránylag legszabadabb levén: nemzetünk előhaladását, habár lassúbb léptekkel is, elérhetőnek látta, ha e teret egészen sikerül vala elfoglalnia. E tekin-

---

*) L. 1793. január 5-iki leveléhez csatolt «Daimonia» czimű versét. 288—289. l.

terben a körülmények felbátoríthatták, jóllehet későbbi ellenzékének erős táborából már mutatkozni kezdett egy-egy előrs a láthatáron, a ki Kazinczy uralmát sem a közizlés, sem a nyelv művelése, sem a költészeti új irányok szempontjából nem hitte biztosítottnak, jótékonynak és föltétlen hatásúnak.

Aranka és köre féltékenyen nézték Kazinczynak úgy nevezett túlkapásait. Sem az orthographia, sem a stíl dolgában nem voltak föltétlen hívei. Fordításait olvasták ugyan mindenfelé, de a hogy elveit a gyakorlatban megvalósítani törekedett, azt gyanús szemmel nézték. Kazinczynak védenie kellett magát és elveit. «Hidd el, barátom, — írja Arankának — én nem imádom magamat, de annyit csak látok, hogy nem vagyok a legostobább író.» Nyíltságot és őszinteséget vár, mint a hogy ő szokta hirdetni nézeteit. De épen e nyíltsága és őszintesége, a melyekbe mindig vegyült némi hiúság és elsőségre való törekvés, esett zokon az erdélyi írónak.

Még élesebb s bátrabb harcokra talál Kazinczy Földi Jánosban, a ki különben szintén a vélemények szabadságának szószólója, de a fordítás elveiben és gyakorlatában szöges ellentétben áll vele. Földi épen ez időben egészen belemélyedt Anekreon fordításába, még pedig az eredetinek versmértékéhez szigorúan kívánta Anekreont magyarul megszólaltatni. Minden egyes darabját elküldte Kazinczynak, a ki — úgy látszik — a formák és nyelv merevségétől egyaránt visszarettent, saját próbáit állította a Földi fordításai mellé, azt akarván jelezni, hogy az ő iránya egészen más, mint a Földié. Az eltérés oka nagyrészt abban rejlik, hogy Kazinczy a tiszta classicismustól mindjobban távolodott a német költészet felé, Földi pedig állhatatosan megmaradt az eredeti író szelleménél, nyelvénél s formáinál. Meg is mondta neki Földi, hogy már szinte fél vele közölni fordításait, mert Kazinczy nagyon a nyugot-európai költészet irányába csapott.

De ez csak előzmény volt. Az akkori írók közül senki sem tudta védeni oly makacsul saját álláspontját, mint Földi s annál kevésbé merté Kazinczy műveit éles kritika alá venni. Földinek minderre elég bátorsága volt. «Megengedj, ha kimondom — írja Földi Kazinczynak — nékem semmi fordításod nem tetszik és ha csak ilyenek a fordítások, nem érdemlik meg ezek az édes bolondságok, hogy oly sok álmatlan órákba kerüljenek.» Legfőbb hibáit Kazinczynak abban látja Földi, hogy a prosodiai szabályokat nem tartja meg szigorúan. Szemére hányja, hogy az öreg Ráday Gedeon «dibdáb sánta verseivel» egészen elrontotta ízlését. E mellett épen arról az oldalról támadja meg Kazinczyt, a melyet ez legerősebbnek hitt, s a melyben az író legfontosabb tulajdonságát vélte feltalálhatni. Értjük a *correctiót*. Kazinczy szerint a «correctio a legkisebb és legfőbb érdeme az írónak». Földi ellenben azt írja neki,

hogy «még szerencsétlenebb további rágódásaiban s jobbításaiban, mint legelső próbáiban».*)

Természetes, hogy ily íróval szemben Kazinczynak még elszántabban kellett védelmeznie magát; de másfelől újabb híveket kellett magához csatolnia, mivel a régiek már kinőttek a kiskorúságból. S a mint Kazinczy körül nézett a hazában: a soproni magyar társaság tűnt fel először előtte, a melynek akkori vezetője, Kis János, épen azon az úton haladt, a mely felé Kazinczy is törekedett. Mondanunk sem kell, hogy a Kis Jánossal kötött barátsága mennyire kárpótolta Kazinczyt mind az Arankáék, mind a Földi elszakadásáért. S ugyanakkor, midőn Kis Jánossal megismerkedik, még több ifjú író is mellé sorakozik, mint Csokonai, Nagy Sámuel, Németh László, Lakos János, Szentgyörgyi József, Virág Benedek és kivált gr. Dessewffy József. Ez utóbbinak szavában hallhatta először irodalmi tekintélyét s uralmát hangsúlyozva, mikor ezt írta hozzá: «Akár *tz*vel, akár *c*zvel, akár *v*vel írjad te nevedet, csak az a Kazinczy F. maradol te, kit esmérői becsülnek, baráti szeretnek, s a kinek nevét s írását maradékaink magasztalni, jövődöbeli fróink pedig példáulú fogják választani.»***) Mind e mellett bizonyára legtöbbször becsülte új barátságai közül Kis Jánosét, a kihez ettől fogva a leghívebb szeretettel ragaszkodott, s a kihez írt levelei Kazinczynak valódi önéletrajza. «Oh — írja Kazinczy — szeretlek, kedves barát és úgy szeretlek, hogy veszszek el, ha valakit inkább szeretek.» — Föltétlen magasztalójává lesz, csakhamar őt tartja első írónak, őt ajánlja követésre mindenkinek, a ki tanácsot kér tőle. Salis, Matthisson, Schiller fordítására őt hiszi legalkalmasabbnak. Minden darabját közli vele, sőt még másoknak írt leveleit is, ha azokat kiválóan sikerülteknek találja. Tán ő az egyetlen, a kihez még fogságából is megkísérli levelet írni, hogy eldicsekedjék újabb munkáival, a melyekről «minden szenny le van fúva.» — Kis Jánosnak kezdi először megmagyarázni a stílfajok különbségeit s hogy mikép kell a különféle műveket más-más köntösbe öltöztetni. *Clavigót* és *Emilia Galottit* újra dolgozta a börtönben s lefordította Molièrenek *A kénytelen házasság* és *A botcsinálta doktor* című vígjátékait is. Az e fordításban követett irányáról Kis Jánosnak szól első ízben és pedig oly jellemzőleg, hogy szavait lehetetlen nem idéznünk. «Nem szégyenlem — írja a Molière említett műveire vonatkozólag — erre a két darabra reá ütni bilyegemet; s legalább azt nyerem vele, hogy a debreczeni hentesek, szappanosok és sulyomkofák, kiket a közöttük termett grammatika nyelvünknek polykletusi kánonjává

*) L. 1793. aug. 12-iki levelét. 427. sz.

**) L. 1794. márcz. 29-iki levelében. 440. sz.

teszen, és a kik a *soloecismusaim* miatt *Clavigóban és Emiliában ξερως-nak* fognak szólítani, redm ismernek, hogy én is magyar vagyok.*¹⁾

Mikor a börtön ajtaja megnylik Kazinczy előtt: el nem indulhat addig, míg el nem mondja hű barátjának, a mit az nem tud, hogy ő még él s a mit tud, hogy szereti. S alig hogy kipihen magát, s körül nézi pusztuló gazdaságát: megint Kis Jánosnak mondja el legelőször, milyen tervei vannak a jövőre.

Kis János mellett Virág Benedek bírja első sorban nagyrabecsflését. Ő nekik leplezetlenül ír Kazinczy s irodalmi elveit velük akarja legelőbb elfogadtatni. Kis Jánosban inkább a Matthisson, Virágban inkább a Horácz fordítóját és követőjét tiszteli. Így mindegyik közel áll irányához, felfogásához s eszmeköréhez. Ő rájuk hivatkozik legtöbbször s nekik akar tetszeni egyedül. A fogságban készült fordításairól szólván, azt mondja, hogy azoknak mindegyike úgy készült, hogy a nagy seregnek ne tessenek. Eddig elértem célomat: nekik nem tetszik; az van hátra, hogy Kisnek s Virágnak tessenek.*²⁾

Íme a Horatius és Göthe tanítványa, ki nem a hatás egyetemességére törekszik, hanem csak keveseknek kíván tetszeni, de azok a kevesek előtte többet nyomnak a mérlegben, mint az egész nemzet. S midőn egyfelől nyugalmas munka után áhítozik, másfelől nyílt harcban látja magát a népies iránnyal, a debreczeni írókkal és nyelvészekkel. E harcban súrlódnak össze lassankint irodalmunk föltámasztására irányult eszméi.

Mily roppant erőfeszítésbe került most az irodalmi vezetés zászlaját újra kezébe ragadnia: elképzelhetjük, ha számba vesszük ama körülményt, hogy egyrészt a bécsi kormány agensei folyvást figyelemmel kísérték minden lépését, másrészt pedig a főúri körök szigorúan kerültek minden érintkezést vele, nehogy a király neheztelését magukra vonják. Midőn Németh László Kazinczy régebbi munkáinak árát összegyűjteni ígérkezik, ezeket írja: *•Hadd érhessem el azt a gyönyörűséget, hogy Kazinczynak akkor szolgáltam, mikor sokan nevét is nyelvekre venni nem merték, s oly óráiban szereztem néki mulatságot, a melyek legunalmasabbak voltak életében.•*³⁾

Kazinczy eleinte nem hitte, hogy például Széchenyi, Festetich s más főrendű családok, a kik az előtt szívesen látták körükben, most szigorúan óvakodnak vele szóba állani. Azért, mikor Majláth György, a jogügyek igazgatója, avval a hírrel lepi meg, hogy a kir. kincstárnak haldéktalanul fizessen még az anyjától kicsikart jó összeg pénzen fölül ezer-

¹⁾ L. 1797. nov. 16-án írt levelében. 477. sz.

²⁾ L. 1801. nov. 21-én írt levelét. 497. sz.

³⁾ L. 1802. febr. 13-án kelt levelében. 507. sz.

hatvannyolcz forintot : egész önérettel fordul Festetich György grófhhoz, hogy tőle segílyt kérjen. Mint mondja : «a ki életét és szabadságát, mely nem kevesebb becsű, mint maga az élet, ajándékban bírja, nem sokat gondol a pénzzel», de ő özvegynek a fia, s osztozatlan nyolcz testvér egyike, a kik szenvedéseinek terhét úgys eléggé megérezték s tovább is éreztetni ezt velük, nincs ereje s tiltja lelkiismerete. Hivatkozik arra, hogy mennyi jót tett a fogságban rabtársaival, hogy őt azok és a börtönőrök mindig csak «der gute Herr» néven nevezték, hogy most egész élete föl van forgatva, hogy ő türelmes lélekkel viselte a csapást, de a most kért összeget sehonnán sem tudja előteremteni. «Nagyságodat jövök megkoldúlni — írja hozzá Kazinczy. Ismerem én is nagylelkűségét. Könyveket mutatok be, s oly kevélyen szabom meg árokat, mint a Sibylla Tarquinnak. Bízom Nagyságodhoz, hogy esetemet megszánja, s vélem nem alkuszik, mint Tarquin. Én részemről úgy nem fogom árokat alábbszállítani, mint az a vén anyó; nem, mintha annyit érnének, hanem mivel nekem sokra van szükségem s Nagyságod sokat adhat».

A bemutatandó könyv pedig nem más, mint a Gessner idylljeinek fordítása, a melyet fogságában újra dolgoztatott. Ezt akarja ő maga kiadni s a kiadást Festetichnek ajánlani. Ötszáz forintot kér a maecenástól, mondván : «Végyen részt Nagyságod szereucstlenségemen s magára vévén annak egy részét, gyönyörködjék abban, hogy rajtam, a kit a sors özsverontott és a kit még most sem szűn meg csapkodni, egy ily nagy teher elviselésében könnyíthetett.»*) Festetich azonban nem tartotta ildomosnak kérelmét teljesíteni, mire Kazinczy önérettel vallotta meg, hogy kérése miatt nem pirúl s tiszteli az okokat, a melyek miatt azt a gróf nem teljesítheti.

Nem tudjuk, mikép segített magán Kazinczy. Legvalóbbszínnű, hogy ismét sajátjához kellett nyúlania. Figyelmet érdemlő körülmény azonban, hogy fogsága után az arisztokrátiának csak két tagjával kezd levelezni, tudniillik Teleki Sámuel gróffal és Wesselényi Miklós báróval. S még e kettő közül is csupán emettől van levél a gyűjteményben. — Wesselényi, jóllehet maga is szítta a kufsteini börtön bűzhödt levegőjét, vagy talán épen ezért, igazi hazafisággal fogadta Kazinczy sorait s tiltakozott ama hiedelem ellen, mintha ő reá is elragadt volna az «új betegség».

Az írók azonban Kazinczy kiszabadulásában irodalmunk újjászületésének ünnepét ilték s annál jobban siettek őt mesterükül fogadni, minél többet vártak tőle jövendő pályáján, s minél több reményt nyújtott erre Kazinczy. Csokonai és Virág Benedek egy egy allegorikus köl-

*) L. 1802. decz. 3-án írt levelét. 547. sz.

teményt írnak örömlükben. Kis János szintén azt fogadja, hogy hűséges követője lesz barátjának s mint eddig, úgy ezután is a közjóra áldozza minden tehetségét. Azonban szomorúan veszik észre írónk, hogy még mindig csak egymásnak dolgoznak. Kazinczy, alig hogy egy pár hét óta élvezheti szabadságát, azonnal megszerzi a magyar irodalom minden legújabb termékét, köztük a Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelem* című lyrai beszélyét s keserű érzéssel jegyzi meg, hogy az ő példányánál több nincs azon a vidéken. E panaszt Pestről és Győr tájékáról is ismétlik Virág és Kis János. Emez a többi közt így ír: «Ha a te vidéked nem áldozik a gratiáknak, az enyém nem is esméri azokat. A magyar Petrarcat itt nemcsak nem bámúlják, hanem csudálkoznak rajta, a kik azt történetből esmérik is, hogyan vesztegethette olyasmire az időt. Boldog egek, hogyan lehessen a magyar nyelvnek dicsőséget ígérni, ha az ilyen gyönyörű szülemények is megvettetnek! *) A nemzet újra mély álomba merült s a szellemi művelődés iránt kevesebb rokonszenvet mutatott, mint valaha.

Ki tudja, ha Kazinczy fogságában elhal: mi lesz e sűlyedés következménye? Támadt volna-e más, a ki a magánosan, titkon működő szellemeket egymáshoz csatolja? Lett volna-e író, a ki oly szerencsésen tudja az ébresztő munkát megkezdeni, a kinek egyénisége oly alkalmasnak mutatkozott volna valami irodalmi középpont megalkotására? S tudta volna-e más, hol kell kezdeni, mibe kell fogni, hogy a parlagon heverő elmék némi surlódásba jőjenek egymással?

Nekünk, egy jobb korban élőknak, hálával kell eltelnünk a gondviselés iránt, hogy Kazinczy újra nagy munkájához foghatott; hogy nem esett kétségbe a nemzet sűlyedésén, hanem minden erejét arra fordította, hogy irodalmunkat feltámaszsza halottaiból. Miként önszenvedéseiben mindenha Isten újját látta, úgy a nemzet elmaradottsága, elaljasodása is azt a hitet keltette benne, hogy a népek istene próbára tette hazánkat, vajjon képes lesz-e önerejéből megmenekülni a végveszélytől. A csapások nemcsak keserűséget ébresztettek benne, hanem reményt és bizalmat is, törekvést és munkedvet is. Sem a nagyok neheztelése, sem önsorsának gyötrelmei nem tudták belőle kiölni a hitet, hogy irodalmunk megmozdulása maga után vonja az egész nemzet feltámadását.

Valóban, ha amasúlyos körülményeket fontolóra vesszük, a melyek között Kazinczynak újra föl kellett lépnie, kétszeres csodálattal tekinthetjük kitartó fáradozását, a melylyel megint felküzdí magát az irodalmi tekintély magaslatára. Nem öszinte kegyelettel kell-e megemlékeznünk lankadatlan buzgalmának ama nemes rugójáról, mely a dicsőség, a hír és

*) L. 1802. febr. 18-iki levelét. 509. sz.

halhatatlanság utáni vágyban nyilatkozott? Mily sokat köszönünk ez élénk vágy munkára ösztönző erejének és hevének. A hiúság sokszor nevetségessé teszi az embert s megrontja egész életét. A Kazinczy jellemének éppen e hiúság válik végkövetkezményeiben fényoldalává. Ő elég őszinte volt nyíltan bevallani, hogy neki a halhatatlanság legfőbb bálványja. «Csak az légyen enyém — írja Kis Jánosnak — örömet lemondok az életnek minden örömről, örömet eltűrom az életnek minden visszas eseteit. Ah! képzelni, hogy a szépnak, jónak, igaznak később tisztelői, midőn már régen sorvadni fogunk, vissza fognak kívánni magokhoz, hogy dicsőségünk el fogja verni álmaikat, hogy sírni fognak olyakká lehetni, mint mi valánk, hogy képeink meglátása leveri őket, mint a mennyei világosság, hogy neveink zengése a virtusnak szeretetire, a legszebb feláldozatokra fogja őket buzdítani, mint minket buzdítanak azoké, a kikben az emberi nagyságot imádjuk.»*)

Ez a vágy lüktet Kazinczyban, midőn nemcsak az önként hozzá csatlakozó írónak kíván utat jelölni, hanem midőn a régebbi gárda kiváló tagjait is ő akarja új munkásságra bírni. A múlt századbeli irodalmi mozgalmak oly hírneves vezéreit, mint Bessenyei György és Révai Miklós, szintén saját pályakörébe óhajtja sorakoztatni, hogy megerősítse helyzetét s egész tábori karát. Bessenyei, noha kevés bizalma van önmagában, igéri, hogy szívesen segédkezet nyújt neki. «Te — úgymond — elragadtatással vagy hazádnak nyelve és tudománya iránt: az én vérem már hidegszik, de mégis sokat fogsz látni tőlem czélodra.» Révai meg éppen követőjét látja Kazinczyban, a ki még szerencsétlenségei mellett is szerencsésebb, mint ő.

Íme az irodalmi föllendülés három bajnoka itt érintkezik újra s a legfiatalabb két nagy előzőjének egész lelkesülését, egész munkakedvét, törekvéseiknek célravezető irányát s ez iránynak teljesen elfoglalt körét átöröklő, hogy nem sokára egyedül uralkodjék a magyar műveltség — sajnos, még nagyon szűk — birodalmában.

Bizonyára ily előzmények után irodalmunknak minden őszinte barátja érdekléssel várja a levelezés további folyamát. Vajha a megkezdett kiadás minél előbb kezünk közt lehetne!

KISS ANTAL.

*) L. 1802. máj. 8-án írt levelében. 520. sz.

TÖRTÉNETI, NÉP- ÉS FÖLDRAJZI KÖNYVTAR.*)

Ez a címe a Szabó Ferencz által megindított hasznos és tudományos vállalatnak, melyből eddigelé már negyven vaskos kötet jelent meg, s a legtöbb fővárosi napilap és a «Századok» című folyóirat már többször igen dícsérőleg emlékezett meg róla. Nem tagadom, hogy az illető czikkek írói legcsekélyebbet is elmulasztottak volna a nevezett vállalatban napvilágot látott művek minél szélesebb körben való megismertetésére és terjesztésére, de mindnyájuk figyelmét kikerülte ama körülmény, hogy a vállalat főcélja és főérdeme egészen más, miként ők azt fölfogták. A vállalat érdemes megindítója ugyanis jelentékeny anyagi áldozatokkal és még nagyobb szellemi fáradsággal egészen új és csaknem teljesen ismeretlen világot ismertet meg a magyar történelmi és földrajzi irodalomnak leggyengébb oldalát képező balkán-félszigeti irodalom terén, — ez a tér az, melyen Szabó Ferenczet méltán mint úttörőt üdvözöljük.

Szabó Ferencz öt évvel ezelőtt kezdte meg ezen dícséretes és hasznos munkálkodását, valóban csodálkozunk kell tehát, hogy ily rövid idő alatt oly sok becses munkával gazdagította a magyar könyvpiacon, mely bizony ugyancsak szűkölködött az ilyféle művekben. A magyar olvasó, ha tudni akart valamit a hazája multját, jelenét és jövőjét oly közelről érdeklő országokról, így pl.: Szerbiáról, Boszniáról, Ruméniáról, Bolgár-, Orosz- vagy Lengyelországról stb., kénytelen volt német, francia vagy másnyelvű könyvekhez nyúlni, ha pedig az illető nyelvekben nem volt jártas, úgy bármennyire érdeklődött egyik vagy másik ország története, népe, intézményei, irodalma iránt; vagy az említett országokról csaknem mindennap megjelenő hírlapi czikkekhöz bármennyire is óhajtott volna bővebb felvilágosítást szerezni, mindez pium desiderium maradt reá nézve, — mert nem voltak olyan magyar könyvek, melyek e czélnak megfeleltek és vágyait kielégíthették volna. Ezen siralmas állapot ma már nem létezik többé. Szabó Ferencz önzetlen áldozatkészségének és fáradhatlan munkaszeretetének végre sikerült a nevezett czélnak teljesen megfelelő, kitűnő munkák magyar nyelvre átültetése által az egész nagy olvasóközönségnek hozzáférhetővé tenni a szomszédos országok népeinek, természeti viszonyainak, irodalmának alapos és tüzetes megismerhetését. A kiadandó művek megválogatásában mindig a legnagyobb óvatossággal és tapintatossággal járt el; csakis olyan műveket fordított le, melyek a külföldi irodalmakban is elismerést arattak és legalább egynéhány kiadást

*) Csapán olvasóink figyelmét kívánjuk e czikkecskével a kevéssé ismert vállalatra fölhívni. Szerk.

megérték. Például hozhatom fel a következőket: «Jireček, A bolgárok története» már öt nyelven látott napvilágot, ú. m. csehül, németül, bolgáruul és oroszul. «Ranke, A szerbek története» eddigelé hét kiadást ért, ú. m.: három németet, két orosz, egy szerbet és egy magyart. «Klacić, Bosznia története» megvan horvátul, németül és magyarul. Az eredeti magyar munkák közül két kiadást értek meg: «Lázár, A törökök története» és «Réthy, Az oláh nyelv és nemzet megalakulása». Mindnyájan jól tudjuk, hogy a második kiadás dicsősége ugyancsak kevés magyar tudományos műnek jut ki. E vállalat megindításával különös hála kötelezte le Szabó Fer. a középiskolai tanárokat, kik történeti és földrajzi előadásaira ezen művekből igen alaposan készülhetnek elő, sőt egyes részleteket a tanulóknak is felolvashatnak belőlük, hogy a hazánkkal szomszédos és a magyar történelemben oly gyakran emlegetett országokról bővebb ismereteket szerezhessenek. Hiszen senki sem kívánhatja az illető tanároktól, hogy annyi nyelvet sajátítsanak el, a hány ezen hasznos munkák megértéséhez szükséges, tehát nagy jótéteménynek nevezhetjük azoknak a magyar irodalomba való átültetését.

A nyelvészet és irodalomtörténet az itt ismertetett vállalat kiadványaiból szintén tetemes hasznot húz. Mielőtt azonban ennek bővebb fejtegetésébe bocsátkoznám, szükségesnek tartom néhány sorban megemlíteni amaz okokat, melyek erre bírtak. Vessünk egy pillantást Magyarország történetére, azonnal látni fogjuk, hogy a magyar nemzet mai hazájában való letelepülése óta, — sőt már azelőtt is, folytonos érintkezésben állott az összes szláv nemzetekkel. Magyarország az egész középkoron át hatalmas és független államot képezett, a magyar hadak számtalanszor megfordultak Cseh-, Lengyel-, Orosz- és Bolgárországban, továbbá Szerbiában és Boszniában; cseh és lengyel királyok gyakran ültek a magyar trónon, viszont magyar származású fejedelmek is viselték a lengyel koronát. Mikor még nem létezett faji és nemzetiségi gyűlölet, a magyarok a szerbekkel, horvátokkal, bolgárokkal stb. együtt küzdöttek az európai műveltséget végveszélylyel fenyegető ozmán néparadat ellen. A magyar történelem legkimagaslóbb alakjai közt temérdek szerb, horvát, lengyel stb. származású férfút találhatunk. Mindeme és egyéb kölcsönös vonatkozások és viszonyok figyelembe vétele okvetlenül szükséges ama kétségbevonhatlan tény okainak megmagyarázására, hogy miért fordul elő a nevezett szláv nemzetek népköltészetében oly sok népdal, melyeknek hőseit hazánk történetének büszkeségei közé sorozzuk, csak így érthetjük meg, hogy miért írtak a XVI. és XVII. századbeli lengyel és horvát (raguzai) remekírók magyar királyokat dicsőítő színműveket és hősköltevényeket; azonban eltekintve mindettől, már magában véve is rendkívül hasznos és érdekes dolog a köztünk és körülöttünk élő szláv nemzetek irodalomtörténetének megismerése,

csak hogy nálunk sokkal többet foglalkoznak bármely más távoli nemzet irodalmával (pl. a svédde, spanyollal stb.).

Mindaddig tehát, míg az összes szláv nemzetek irodalomtörténetének alapos és tüzetes kézikönyve meg nem jelenik, addig még az egyes történeti vagy földrajzi művekben előforduló czikkekkel is be kell ér-nünk a nevezett irodalmak történetére nézve. Ez az, a miért a Szabó Ferenc-féle vállalat kiadványait nyelvészeink és irodalomtörténészeink figyelmébe legmelegebben ajánlhatom. A jelen folyóirat hasábjain fölhozott néhány példából azonnal látni fogjuk, hogy ezen művek mily sok becses nyelvészeti és irodalomtörténeti adatot tartalmaznak. Itt természetesen csak egy-két jelesebb munkát hozhatok föl mutatványul állításom bebizonyítására.

Ilyen jelesebb irodalmi termék: «Jireček, A bolgárok története», melynek kitünőségét a fentemlíttett körülmény (hogy t. i. már 5 nyelven jelent meg) eléggé világosan tanúsítja. Nyelvészeti és irodalomtörténeti adataiból lássuk a következőket. A IV. fejezetben a 107. lapon a régi trákok nyelvének a félsziget mai nyelveire gyakorolt hatásáról alapos fejtegetés köti le figyelmünket. A Balkánfélsziget összes nyelveiben találhatunk oly nyelvészeti sajátosságokat, melyek sem görög, sem rumén, sem szláv eredetűek, csak az albánban látszanak eredetieknek lenni, s minthogy ezen nyelv a félsziget legrégebb nyelve, ebből azon jogos következtetés vonható, hogy kétségtelenül egyik, az albánnal rokon elemből, azaz az ősbelföldi, most már kihalt trák-illir elemből származnak. Ezen elem képezi az alapot, mely a rajta nyugvó nyelvrétegeket mindenütt egyenlően áthatotta. Ilyen sajátosságok mindenekelőtt a jövő időnek képzése egy akarást kifejező igének az infinitívusszal való összekapcsolása által, — ez megvan a bolgárban, szerbben, albánban, új görögben, ruménben, holott a lengyel, cseh és orosz nyelveknek önálló jövő időjük van. Az infinitívus hiánya az albánban, új görögben és bolgárban, olykor a szerbben és ruménben is. A szó végéhez csatolt artikus (alb. bolg. rum.) és az «ъ» törött hangzónak túlsúlya a bolgár, albán és rumén nyelvekben. Ha valaki tud már valamely szláv nyelvet és azután tanul bolgáruul, azonnal feltűnik neki ama sok sajátosság, a melyek a többi szláv nyelvek egyikében sem lelhetők fel.

Nem kevésbé érdekes az V. fejezet, mely a bolgárok eredetéről, ősrégi nemzetiségéről és elszlávosodásáról szól. Hilferding a még el nem szlávosodott bolgárok nyelvét (t. i. a bolgár fejedelmek lajstromában előforduló néhány idegenszerű nem szláv szót) a magyarral akarja összehasonlítani, ezen kísérlete azonban nem mondható sikerültnek.

Sokkal fontosabb ezeknél a huszonhatodik fejezet, az «Ó-bolgár irodalom története», mely a 401-ik laptól a 424-ig terjed és egyszersmind magában foglalja az egyházi szláv nyelv eredetéről szóló és még

mindig eldöntetlen vita rövid történetét, megmagyarázza a kirillica és glagolica közti különbséget, előadja Konstantin és Metód szláv apostolok életrajzát, az ó-szláv nyelv terjedését és a többi szláv nyelvekre gyakorolt hatását. Ezután következik az ó-bolgár irodalom tulajdonképeni története, mely 893-tól 1393-ig, azaz a bolgár állami és nemzeti függetlenség elenyészéséig terjed. Ezen fejezettel kissé tüzetesebben kell foglalkoznunk. Hogy e két szláv apostol (Kirill és Metód) által használt nyelv melyik szláv népé volt, az az idők folyamán teljesen feledésbe ment; midőn tehát a jelen század elején ez iránt tudományos bűvárlatok kezdődtek, a tudósok között hosszas vita támadt. Még manapság is eltérők a vélemények az egyházi szláv nyelv hazája iránt. A sok vélemény közül legfontosabb Šafařík P. Józsefé és Miklosich Ferenczé. Šafařík 1837-ben és 1842-ben azt állította, hogy a szláv apostolok ama bolgár nyelvet használták föl, melyet otthon a Tesszalonikében tanultak és mely akkor t. i. a IX. században a félszigeten kívül a Dunától északra a mai Ruméniában, Erdélyben, továbbá Magyarország keleti részein egészen a Tisza felső folyásáig, Egerig, Pestig használatban volt. 1858-ban Šafařík oda változtatta nézetét, hogy a szentírás lefordítása, minthogy Kocelnak a Balaton-tó melléki birodalmában a belföldiek közreműködésével történt, az ottan használatban volt pannoni szláv nyelvet tünteti föl. Miklosich szerint az ó-szláv nyelv a IX. század közepén a pannoni szlávok által használt nyelv. A magyar nyelvészetet is fölötte érdekli ezen kérdés, ugyanis mindnyájan jól tudjuk, hogy nyelvünkben mintegy ezer szláv kölcsönszó található.

Az ó-bolgár irodalom termékei túlnyomólag egyházi irányúak. Már Nagy Simon czár (kivel a magyaroknak sok bajuk volt a IX. század végén) lefordíttatta Aranyszájú Sz. János beszédeit. A tizedik században ezen egyházi irodalom két részre oszlik, ú. m. az igazhitűek és a bogomilok irodalmára. Nem az egyházi irodalom körébe tartozik ama számos arab, görög és hindu eredetű regeelbeszélés, melyeket a szlávok bolgár fordítások útján ismertek meg, ilyenek pl. Nagy Sándor élete, a trójai monda, Barlaam és Jozafat című papi regény stb. Igen különösnek találom a népek és nyelvek áttekintésében (XIII. sz.) föllelhető adatokat; ezen ó-bolgár nyelvemlék pl. a bolgárt a bivalyhoz, a szerbet a farkashoz hasonlítja; ugyanitt az albánok ábrázata hód-, az oláhoké pedig macskaábrázathoz hasonlítottatik. A történetírás terén Bolgárországban két «Világkrónika» keletkezett.

A bolgár állam haldoklása korában még egyszer hatalmas lendületet vett a bolgár irodalom, melynek élén Eutimij állott. A főváros (Trnovo) bevételét után (1393) a törökök teljesen véget vetettek a bolgárok nemzeti függetlenségének és önállóságának. A törökök megtelepedtek az országban, különösen a városokban, és a görög elem annyira

túlsúlyra került az egyházban, iskolában, köz- és családi életben, hogy a mult században művelt bolgár osztály nem is létezett, mert a ki egy kis műveltséget sajátított el, az megszűnt bolgár lenni. A görög püspökök a szláv liturgia helyett a görögöt hozták be, a tiszta bolgár városokban a görögösítést az iskolák mozdították elő. Ezen hellén mozgalom századunk elején érte el tetőpontját. A bolgár kéziratokat, melyeket háborútól, tűzvészről és rothadástól századokon át sikerült megmenteni, a görögök mindenütt elégették vagy más módon megsemmisítették; a legbrutálisabb önkény volt a trnovo-i régi pátriárkai könyvtár elégetése 1825-ben. Mindezen tényeket két fontos okból említem föl: először, mivel a bolgárok nemzeti újjáébredése nagyon sok hasonlóságot mutat föl a magyar nemzet újjászületésével, másodsorú mivel a bolgárok nemzeti mozgalmában a legkiválóbb szerepet egy magyarországi születésű (de nem bolgár) férfiú játszotta, kinek neve a bolgároknál csaknem szent tiszteletben áll. Nincs egyetlen, legalább némileg művelt bolgár ember, ki őt ne ismerné. Ez a nagy-tibavai (Bereg megye) Venelin György volt.

A bolgár nemzet újjáébredését a 30-ik és 32-ik fejezet írja le. A legelső új bolgár művet Pajsy szerzetes 1762-ben írta, a legelső új bolgár nyomtatott könyvet pedig Sofronij vracai püspök 1806-ban adta ki. A bolgár nemzeti mozgalmakban nagy érdemeket szereztek a bukaresti bolgár kereskedők, kik saját költségükön számos népies könyvet adtak ki és sok helyen népies iskolákat alapítottak. Azonban ezek csak gyenge és elszigetelt kísérletek voltak, melyek csak akkor öltöttek fel a határozott és erős mozgalom jellegét, midőn a bolgár nemzeti ügyet a magyarországi orosz származású Venelin György magáévé tette és a bolgárok újabb történetében fontos szerepet foglalt el. Venelin irodalmi működéséről és viszontagságos életéről e folyóiratban külön cikkben fogok megemlékezni; itt csupán még ama figyelemreméltó tényt akarom fölhozni, hogy Magyarország területén néhány oly férfiú látott napvilágot, kik a szláv nyelvészet, a cseh és szerb irodalmak terén legelőkelőbb helyet foglalnak el, sőt az egyik, t. i. Obradović Dositej (szül. Csákován, Temes megyében 1739-ben) az új szerb irodalom megalapítója volt. Nem csekélyebb állást foglalnak el az összes szláv nyelvészet úttörői közt és a cseh irodalom újjászületése terén: Dobrovoszky József (sz. Győrött 1753), Kollár János (szül. Mosócson, Túróc megyében 1793-ban) és Šafařík Pál József (sz. Feketepatakon, Gömör megyében 1795-ben). Méltán sorakozik ezek mellé Venelin György, ki a tudományos világ előtt Bolgárországot és a bolgár nemzetet mintegy újból fölfödözte.

Végül vessünk egy pillantást a 34. fejezetben tárgyalt új bolgár irodalomra. Bolgár könyveket leginkább csak külföldön nyomtattak, később bolgár földön is keletkeztek nyomdák, de az irodalmi tevékenység a török kormány üldözései miatt még mindig a hazán kívül össz-

pontosult; végre azonban itt is ütött a szabadulás órája és 1878 óta a legszebb reményekre jogosított törekvés fokozott erővel indult meg, úgy hogy a bolgárok néhány évtized alatt helyre fogják hozni mindazt, a mit saját hibájukon kívül századokon át a leggyászosabb elnyomattatás korában elmulasztottak.

Ranke Lipót, a XIX. század egyik legnagyobb történésze, 1828-ban ismerkedett meg a híres Kardžić Vukkal, kinek közlései és elbeszélései után adta ki 1829-ben a «Szerb szabadságharcz történetét», mely napjainkig már 7 kiadást ért. Ezen műben a szerb népköltészetről rövid, de annál alaposabb képet találunk, hiszen a délszláv népköltészet legavatottabb ismerője mondta azt tollba a hírneves szerzőnek. A szerb irodalom művelésében Crnagora fiai is részt vettek, sőt egy nevezetes költő is akadt köztük, Petrović Njeguš II. Péter (1813—51) személyében, kiről Schwarcz «Montenegro»-jában tanulságos részleteket olvashatunk. Ugyanezen műben a szerb szójárásokról, az irodalmi nyelv keletkezéséről stb. számos adatot lelhetünk.

A Balkánfélszigeten, szlávokon kívül görögök, rumének és albánok is laknak. Szabó Ferencz vállalata ezen népek történetét, nyelvét, irodalmát illetőleg is fölvilágosításokkal szolgál. Réthy Lászlónak «Az oláh nyelv és nemzet megalakulása» című munkáját eddig leginkább csak etnografiai, politikai és történeti szempontból itélték meg, pedig nyelvészeti részletei ép oly becsesek, mint a többiek. Szerző a rumén nyelv alapos ismerője lévén, igen kitűnően és érdekesen adja elő a rumén nyelv keletkezésének és fejlődésének történetét, melylyel művének első öt fejezete foglalkozik. Ezen művet nemcsak a szakemberek, hanem a puszta szórakozást óhajtók és élvezettel olvashatják. Az első fejezet a rumén nyelvjárásokkal és a rumén nyelv latin elemeivel foglalkozik, mely utóbbiak fogalmak szerint csoportosíttatnak; ezekből látjuk, hogy a rumén nyelvben mily csekély hányadot képeznek a latin elemek. A második fejezet a rumén nyelvnek a többi román nyelvekhez való hasonlóságát tárgyalja és kétségbevonhatatlan érvekkel bizonyítja, hogy az a lingua rusticából származott, ép úgy mint a többi román nyelvek; ugyanitt azt is világosan szemünk elé tárja, hogy a rumén nyelv nem Dáciában alakult meg, hanem igenis az Adria partja körül, a Balkánfélsziget déli részén. A harmadik fejezetben az albán nyelvnek a ruménre gyakorolt befolyása, — melyről Jireček is megemlékszik, — jön tekintetbe; ezen hatás annyival is fontosabb, mivel a rumén nyelvnek nemcsak szókincsére, hanem alaktanára és mondatszerkezetére is vonatkozik. A negyedik és ötödik fejezetből kitűnik, hogy a szlávok sokkal nagyobb hatást gyakoroltak a rumén, mint a magyar nyelvre. A rumén nyelv összes kultur-szavai csaknem kivétel nélkül szláv eredetűek; természetesen ezen szláv elemeket az újabb rumén nyelvészek tűzzel-vassal

kiirtani igyekeznek és latin, olasz, francia szókkal helyettesítik azokat, úgy hogy ma már a népies nyelv egészen elűt az irodalmítól; ezen nyelvtisztítással vagyis eltorzítással a tizedik fejezet ismertet meg bennünket. Mindezekből láthatjuk, hogy Réthy jeles munkája a nyelvészeket is nagy mértékben érdekelheti.

A Balkánfélszigeten egykor vezérszerepet játszott a görög nemzet, melynek egy része századunk első felében önállóságra tett szert. Az új görög királyság történetének rövid, de alapos kézikönyve is megjelent ezen kiadványok közt. A mű szerzője Schmeidler Károly két fejezetben tárgyalja a hellén nép középkori hanyatlását, nyelvének átalakulását, az új görög népköltészetet, a tudományos és szépirodalmat. Fallmerayernek elszlávosodási elméletét azzal igyekszik megdönteni, hogy az új görög nyelvben csak 129 szláv eredetű szó van. A VI. fejezetben a következő érdekes részletet olvashatjuk: «Az új hellének nyelve közelebb áll a régihez, mint a román nyelvek bármelyike a latinhoz, miért is alkalmas arra, hogy magát újjonnan kiegészítse, a szláv, olasz, török, albán, arab stb. idegen elemeket mindegyre kiválasztja, és kevésbé kevert nyelv, mint más újabb nyelvek». Csakhogy ezen «kiválasztás», ugyanazt jelenti, mint a ruméneknél a «purifikálás». Ezen szócsinálás és mesterséges kölcsönzés a hellének utódainál ugyanazt fogja eredményezni, mint a mit a ruménekről fentebb láttunk, hogy t. i. az irodalmi nyelv teljesen el fog ütni a közbeszédben használt nyelvtől. Az új-görög irodalom természetesen nagy lendületet vett az új görög királyság létrejötté óta. Csakhogy még mindig a külföldi minták és eszmék után indulnak; nemzeti jellegét legjobban megőrizte a népköltészet, mely azonban meg se közelíti a délszlávok remek népdalait.

Az itt felhozott néhány példából láthatjuk, hogy mennyi érdekességet és újat tartalmaznak ezen irodalmi vállalat kiadványai, melyek méltán hivatvák legalaposabban megismertetni a magyar olvasó közönséggel mindamaz országokat és népeket, melyekről eddigelé csak külföldi munkákból szerezhettünk tájékozást; egész elfogulatlanul ajánlhatjuk ezen kiadványokat úgy a tanároknak, mint az ifjúságnak, úgy egyeseknek, mint a különféle tudományos és tanintézetek könyvtárainak nemcsak belső értékük, hanem még az ár tekintetében híres német könyveket is tetemesen fölülmuló olcsóságuk folytán is.*) Kivánjuk, hogy Szabó

*) Igy pl. Jireček, A bolgárok történetének német kiadása 5 frt, a magyaré ellenben csak 2 frt 50. — Történeti nép- és földrajzi könyvtár, kiadja Szabó Ferencz, német-eleméri (forontál m.) plébános. Az eddig megjelent művek: Dr. Holzwarth F. J. Világtörténete. A legújabb kor története. Európa története 1789—1815-ig. Jireček, A bolgárok története. Schmeidler, A görög királyság története. Réthy, Az oláh nyelv és nemzet

Ferencz, a magyar tudományos irodalom ezen lelkes és buzgó pártfogója, minél sikeresebben folytathassa hasznos működését.

SZAMOTA ISTVÁN.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Schack Béla, Német olvasókönyv kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. I. rész az alsó (I.) osztály számára. Pozsony, Budapest. Stampfel Károly. 1891.

Ritka iskolakönyvről mondhatjuk ma már, hogy érezhető hiányt pótol; a kereskedelmi iskolák azomban még ma is nem egy szak számára hijával vannak a számukra készült és az ezen iskolanem céljait tekintetbe vevő tankönyveknek.

A német nyelvet a keresk. iskola I. osztályában nem kezdjük elől-ről, hanem folytatjuk, a mit a tanulók részint a gimnázium III. és IV., részint a reáliskola első négy osztályában, vagy a polgári iskolában tanultak. S e nagyon is különböző készütségű tanulókat kell 3 év alatt annyira vinni, hogy németül értsenek, az iskola és a kereskedelem körébe vágó tárgyakról beszéljenek, s tudjanak kereskedelmi leveleket német nyelven gyorsan és könnyen fogalmazni. Ha ezeket a czélokat tartjuk szemünk előtt, természetes, hogy nem használhatjuk a másik két középiskola számára készült német nyelvi könyveket, melyek előtt czélul főleg az irodalmi készütség lebeg. Helyeselnünk kell tehát, hogy Schack megpróbálkozott egy német olvasókönyv szerkesztésével kizárólag a keresk. iskolák számára.

A szempontokat, a melyek szerint az olvasókönyv szerkesztésénél eljár, s melyeket az előszóban kifejt, csak helyeselnünk lehet. S igen szerencsés gondolat volt a könyvnek olyan berendezése, hogy az olvasmányok módszeres feldolgozására szolgáló anyagot, mint külön füzetet mellékelte az olvasókönyvhöz, a mit a tanuló otthon készülés közben kényelmesen használhat az illető olvasmány mellett, az iskolában azonban félre teszi.

Magát a művet két szempontból kell megbírálnom, az olvasmá-

---

megalakulása. Klaić, Bosznia története. Andrić, Montenegro története. Dr. Lázár Gy., A törökök története. Ranke L., A szerbek története. Hilferding, A szerbek és bolgárok története. Dr. Lázár Gy., Az orosz birodalom története stb. — Ezenkívül megjelennek még Schwarcz, Montenegro (utazás); Ebers, Egyiptom; Balbi, Általános földrajz stb.

mányok összeállítását és a mellékelt preparáczióknak használhatóságát tekintve.

Az olvasmányokat 5 csoportra osztja a szerző: I. Adomák, elbeszélések, beszélgetések. II. Lefrások és rajzok. III. Értekezések. IV. Levelek. V. Beszédok. Függlékül rövid stiliztikát ad. A közölt olvasmányokban meg van a kellő fokozat, könnyebbről haladhatunk nehezebbekre; s miután több olvasmányt közöl, mint a mennyit egy év alatt el lehet végezni, válogathat bennük a tanár egyrészt egyéni ízlése szerint, másrészt meg tekintetbe veheti a tanulók készülttségét, és magyar vidékeken a könnyebbeken, németül beszélő fiúkkal pedig a nehezebbeken kezdheti a tanítást. Az olvasmányok megválogatása izléssel történt, s dicséretül kell felemlítenünk azt is, hogy Schack nem haladt a járt utakon, s nem közli az olvasókönyveinkben évtizedek óta újra és újra megjelenő elcsépeelt történeteket és adomákat, hanem érdekesebbeket válogatott össze, helyesen vegyítve az általánosabb érdekűeket a szakszerű tárgyakkal. Csak négy olyan olvasmány van, a mit nem tartok ide valónak s a melyek nem alkalmasak iskolai tárgyalásra. Ilyen a 2-ik (*Die sieben Züchten*), a melyhez épen nem fűzhetjük feladatul a következő kérdést: *Welche Nutzenwendung ziehen wir aus diesem Lese-stücke?* mert nem tanulunk belőle semmit. Ép ilyen a 9-ik (*Gute Geduld*), a mely szintén nem iskolai tárgyalásra való. Magyar tanulók számára készült könyvbe nem illik bele Lenau költeménye sem (*Die Heideschenke*); hisz ha rá nem jön maga a tanuló, a tanárnak kell rámutatnia, hogy mily hamis színben tünteti fel a magyar pusztát, s utolsó sorában Rákóczyt. Végül nem illik Grillparzer és Hugo Victor beszéde mellé Jónás Jánosé (*Aus einer Rede anlässlich der Eröffnungsfeier der Pressburger Handelsakademie*), habár ügyesen fejti ki azokat az általános frázisokat, melyekkel talán minden kereskedelmi iskolát minden évben meg szoktak nyitni. — E négy olvasmány kihagyásával csak nyerne a mű értéke.

A mellékelt *«Anyag az olvasmányok módszeres feldolgozásához»* öt csoportra oszlik, melyek szükség szerint fűződnek az egyes olvasmányokhoz. Általában dicsérnünk kell a műnek ezt a részét is, mert meglátszik, hogy elejétől végig lelkiismeretes gondnal készült; és habár akad itt is némi javítani való, a mit tanítás közben vehet majd maga a szerző is legjobban észre, az összeállított anyag nagyon megkönnyíti a tanár és tanuló munkáját egyaránt.

Minden egyes olvasmány mellett van első sorban *szó és mondatmagyarázat*. Itt közli a szerző a ritkább szavak és szólások fordítását, felbontja a nehezebb mondat szerkezeteket, s a németes kifejezésekkel igyekszik megfelelő magyaros kifejezéseket állítani szembe.

Habár nagyon is az egyéni ízléstől függ, hogy mit kell magyarázni,

mégis elmondhatjuk, hogy Schack eltalálta a helyes utat, s megmagyaráz mindent, a mi magyarázatra szorul. Az egész könyvben alig néhány oly kifejezés van, a mihez még jó volna magyarázatot fűzni. Ilyenek : 25. olv. 73. s. *Essig und Zucker!* — 35. olv. 2. s. *der das Pulver nicht erfunden haben soll*, és 5. s. *Man muss um des Bartes willen den Kopf nicht verachten, an dem er wächst.* — 63. olv. 22. s. *Schlauch*, és 34. s. *vor überfallenen Karawanen.* — 64. olv. 2. s. *sich preisgeben*, 8. s. *zur Genüge.* — 66. olv. 55. s. *Amphitheater.* — 72. olv. *Fülle des Lebens* 37. s. *Furche*, 40. s. *die trägen Pole.* — 75. olv. 53. s. *der Marschall.*

Megesik az egyes szavak és kifejezések fordítása közben, bár ritkán, hogy a szerző nem találja el a megfelelő magyar szót vagy kifejezést, s a magyarázat nem felel meg az eredetinek. Ilyen nem pontos fordítást csakis a következő esetekben találtam : 3. olv. 13. sor. *es bleibt bei meinem Worte* szavamnak ura vagyok, pedig a szövegnek (*so bliebe es nicht bei meinem Worte*) csakis ez felel meg : akkor nem tartanám meg szavamot. — 29. olv. 68. s. *sich verletzen* nem : megsértődni, hanem : megsérülni. — 34. olv. 9. s. *die Stunde erübrigen* nem : időt szakítani, hanem : órát megtakarítani. — 44. olv. 40. s. *die Ausweichung* nem kitérő, elmellőző hely, hanem : váltó (vasutaknál); épúgy nem lehet a perron-t tornácznak fordítani. — 67. olv. 80. s. *die Leine*, vékony kötél, de nem alattság, mert ez vastag kötelet jelent. — 69. olv. 13. s. *kopfüber*, nem hanyathomlok, hanem : fejjel lefelé (t. i. vízbe ugrani). — 75. olv. 119. s. *sich enthalten*, nem : elfogni magától vmit, hanem : tartózkodni valamitől. — 81. olv. 131. s. *der Zwischenhandel*, nem átviteli, hanem közvetítő kereskedelem.

Schack fordítása általában magyaros, meglátszik rajta a törekvés, hogy ne ragaszkodják a német szöveg szavaihoz, hanem keresse az értelemnek megfelelő magyaros kifejezést. A szavak megválogatásában is helyesen jár el, s csak nagy néha közöl a helyes és közhasználatú szó mellett egy felesleges, ujonnan alkotottat is; így áll *inas* mellett *tanoncz* : *torkosság* mellett *inyencség*. Néha meg csak a rosszul képzett szót használja a meglevő jó helyett : 49. olv. 27. s. *die Strecke* nyílám e h. nyílás; 59. olv. 29. s. *anspruchsvoll* igényes e h. követelő; 82. olv. 11. s. *der Betrieb* üzem e h. művelés.

A *tárgyi jegyzetek* kellő felvilágosítást nyújtanak mindenről, a miről feltehető, hogy a tanulók előtt ismeretlen. Kissé túlságba is megy a szerző, a mennyiben magyaráz néha olyasmit is, a mit a keresk. iskola I. osztályába járó tanulóknak már tudnia kell. Ez főleg a földrajzi nevekre vonatkozik, mert egészen felesleges Amsterdam, Basel, Frankfurt, Philadelphia, Angsburg stb. városokról vagy a Visztula folyóról bővebben szólani; s ez annál feltűnőbb, mert később viszont az ilyen ritka és magyarázatra szoruló nevekhez semmi magyarázatot sem fűz : Szasi-

verszk, Kolymszk (64. olv.), Krapano (69. olv.). Szintén egészen felesleges az a néhány szó, a mivel Schack az egyes olvasmányok szerzőit jellemezni akarja. Mi haszna van a tanulónak az ilyen magyarázatból: «Ansbacher Lajos népies német író»; «Auerbach Berthold a népelet hivatott jellemzője»; «Kopisch Ágoston festésekkel foglalkozott»; «Barth Keresztély népies író» stb. stb.? Vagy tanul-e ebből valamit: «Goethe János Farkas nagy német költő»; és: «Schiller Frigyes nagy német költő»? Ennyit azt hiszem úgy is tudott rólok. Később meg így ír Schillerről: «Schiller János Kristóf (!) a legnépszerűbb és legünnepeltebb német költő». Az ilyen jellemzéseket legjobb egészen elhagyni.

A legjobban kidolgozott rész a *«kérdések vagy az olvasmány dispositója»*. A német nyelven fogalmazott kérdések fonálán beszédgyakorlatok tárgyává teheti a tanár a feldolgozott olvasmányt; a vázlatok segítségével pedig megszokhatja a tanuló, hogy saját szavával mondja el az egyes olvasmányok tartalmát. Történhetik ez akár élőszóval, akár írásban; s az ilyen írásbeli munkálat sokkal többet ér, mint a fordítás magyarból németre. A kérdések és vázlatok ilyen alkalmazása igen szerencsés újítás s nagyon emeli a mű értékét.

Magyar szövegeket is közöl a szerző fordítási gyakorlatul. A kik kedvelik az anyanyelvből valamely idegen nyelvre való fordítást, jó hasznát vehetik a közölt magyar szövegek egy részének. Azonban éppen nem alkalmasak fordításul az olvasmányokhoz fűzött tárgyi magyarázatok (v. ö. 1. 2. 3. 4. 31. 32. az olvasmányoknál), mert az ily összefüggés nélküli mondatok fordítása unalmas és kevés haszonnal jár. Különben is remélem, hogy a tanárok, a kik e könyvet használni fogják, írásbeli feladatukul is inkább az előbb említett kérdéseket és az olvasmányok tartalmának elmondását fogják használni, mintsem a magyarból németre való fordítást, a mi csak szolgai átültetésre, nem pedig önálló működésre szoktatja a tanulót.

A német nyelvben már jártasabb tanulók írásbeli feladata egy kitűzött *téma* önálló feldolgozása is lehet, s a szerző ilyenekkel is szolgál, bár alig hiszem, hogy az I. osztály tanulói — egyes németajku vidékek kivételével — képesek volnának ily feladat elkészítésére. Maguk a témák helyesek és a kidolgozásra alkalmasak; csak kettőt nem tartok jónak: a 2. olvasmány *a*) témáját, mivel az illető olvasmány (mint már fentebb említettem) semmi tanulságosat sem tartalmaz; és az 50. olv. témája, mert ezen a fokon már nem méltó feladat, hogy az infinitivusban álló igét a tanuló egyszerűen határozott időben álló igével cserélje fel.

Mindezekből látjuk, hogy ez olvasókönyv szerzője helyes tapintattal válogatta össze az egyes olvasmányokat, s lelkiismeretes gondnal készítette elő az anyagot, ami szükséges az olvasmányok módszeres feldolgozásához, az említett tévedéseket pedig egy újabb kiadásban néhány

tollvonással is ki lehet javítani, úgy hogy e mű a kereskedelmi iskolákban a német nyelvi tanításnak kétségkívül igen hasznos segédeszköz lesz.

BALASSA JÓZSEF.

A német poétika vázlata. — Grundzüge der deutschen Poetik.

Ergänzungsbuch zur deutschen Sprachlehre. Für Mittelschulen, Bürgerschulen und höhere Mädchenschulen von Prof. Dr. L. Wagner. Pöszony-Budapest 1891. Stampfel K. 68 l.

E német nyelven írt könyv három részre oszlik. A «német poétika vázlatát», azaz a német verstant s a műfajok elméletét, már az első rész adja (3—23 l.), a második rész a német irodalom történetének rövid tárgyalását foglalja magában (23—36. l.), míg a harmadik rész az egyes költői műfajok példáit nyújtja (36—68. l.). A poétika, az irodalomtörténet és a szemelvények elbírálása más-más szempontok alá esvén, a következőkben külön-külön foglalkozom a könyv ez egyes részeivel.

I. A *német poétika* körébe eső tanuságoknak az iskolai olvasmány alapján való kiemelése és összefoglalása kétségkívül nem mellőzhető feladata a német nyelvtanításnak. Ama tanuságokat, melyeket a német költői irodalom becses termékei oly nagy számban nyújtanak, bizonyára fel kell használnunk, hogy a tanuló általános poetikai ismereteit gyarapítsuk; figyelmeztetnünk kell őt arra, a mi megegyezik más irodalmakból levont elméleti ismereteivel s alkalmas arra, hogy ezeket erősítse, és figyelmeztetnünk kell őt másrészt a költői technikában mutatkozó esetleges eltérésekre, specialis német sajátságokra, a mikkel amaz előbb szerzett ismereteit kiegészítjük. Míg azonban iskoláink régibb szervezetében külön önálló helye is juthatott a német poétika tanításának, addig újabb tanterveink a különféle nemzetek irodalmi műveiből levonható elméleti tanuságoknak egyesítését kívánják; ez összefoglalás és rendszerezés pedig a magyar nyelvi oktatásnak jutott feladatúl. A *német poétika önálló, rendszeres tárgyalásának nincsen helye iskoláinkban*, egyes poetikai ismeretek csak alkalmilag, az olvasmány alapján vonandók le s beszélendők meg; ép úgy, mint a hogy Németország legtöbb iskolájában még a német poetikának is csak ilyen alkalmi tárgyalását találjuk. A gymnasiumi tantervünkhöz kiadott utasítások kimondják, hogy «a német stilisztikai és poetikai tanítás a magyar nyelvtanításban közlött elméleti ismeretek alapján történik, illetőleg ezek alkalmazásában áll» (82. l.); a német nyelvi tanítás a VI. és VII. osztályban amaz elméletnek csak «szelesebb szemléleti alapra való fektetéséhez járul hozzá» (86. l.) s a német irodalomból kiszemelt mutatványok ismertetésével kiegészíteni törekszik a poétika tárgyalását (88. l.). Még az alkalom adtán, egyes költemények tárgyalásakor szerzett német *verstani* ismereteket is a magyar rendszeres verstannál kívánja figyelembe venni tantervünk (47. l.). Hasonlóan intézkedik a reáliskolai

tanterv is, bár ez «nagyobb mennyiségét és magasabb színvonalát» kívánja meg a német nyelvi oktatás anyagának. A retorika és poétika terén «az elméleti oktatás», így szólnak a reáliskolai utasítások, «természetesen a magyar nyelv körébe tartozik». Ez elméletnek meg is kell előznie a megfelelő német olvasmányok tárgyalását, a német nyelv tanára éppen csak összefoglalja a tanulóval a magyar elméleti oktatás eredményeit német nyelven, kiegészíti emez ismereteket a német irodalom megfelelő termékeinek felemlítésével s alkalmilag közli német írók és költők nézeteit egyes műfajokról, pl. a balladáról és románczról (47. 48. l.). — A polgári fiu- és leányiskolák tantervei még a magyar nyelvi oktatásban sem kívánják a poétika rendszeres tárgyalását, csak a főbb versformáknak és költői műfajoknak az olvasmány alapján való, «alkalomszerű bemutatását», és csak az itt szerzett ismeretekre lehet azután tekintettel a német nyelvtanítás. Végül a felsőbb leányiskolák tanterve is csak egyes olvasmányoknak német nyelven való fejtegetését kívánja meg (V. osztály).

Ebből tehát kitűnik az, hogy azokban az intézetekben, melyeknek az előttünk fekvő tankönyv szánva van, a német poétika önálló, rendszeres tárgyalásának nincsen helye s hogy az e körbe eső ismeretek csakis alkalmilag, még pedig mindig a kijelölt olvasmány alapján vonhatók le, tekintettel a magyar poetikai tanításra. Wagner könyvében ennél fogva már alapjában elhibázott kísérlettel van dolgunk; a szerző nem vetett számot iskoláink fennálló szervezetével s evvel meg nem egyező segéd-eszközt tervezett és teremtett.

A szóban levő tankönyv azonban nemcsak tárgya és anyaga, hanem már módszere tekintetében sem illik bele ama szervezetbe. Tanterveink s utasításaink több helyütt kiemelik, hogy az irodalom-elméleti tanítás kiinduló-pontjai nem lehetnek a legáltalánosabb elvek, hanem a közvetlen tények, hogy az oktatásnak remek vagy tanuságos művekből kell kiindulnia s ezek alapján megismertetnie a fő formákat és módokat (Gymn. ttv. 49. 50., reálisk. ttv. 36. l.). Elismerem, hogy a tankönyvek módszere nem egyezhetik mindig és mindenben a tanítás majdan követendő menetével. A tankönyvírónak azonban mégis szem előtt kell tartania ezt a menetet is, a mennyiben készen kell adnia és rendszereznie azokat az eredményeket, a melyeket az élő tanítás ki fog majd fejteni a megfelelő anyagból; evvel a tankönyv megadja egyuttal a tanárnak is a czélokat, a melyek felé tanításában törekednie kell. A jelen esetben tehát azt kellene várunk, hogy a szerző, ha már német poetikát akart adni, az iskoláinkban olvasmányúl szolgáló német remekművekből fog kiindulni, hogy pl. összeállítja az epikus költészet ama sajátosságait, melyekkel a tanulók a német balladákban és románczokban, a *Cidben*, *Hermann u. Dorothea*-ban stb. találkozhatnak, hogy összefoglalja a drámai jellemzés és szerkezet ama törvényeit, melyek Lessing *Minna v. Barnhelm*-jéből, Götthe *Iphi-*

geniájából, Schiller *Telljéből* levonhatók stb. Ily reális alaphól kiindulva azután bizonyosan más, realisabb meghatározására jutunk, pl. a drámai bonyodalomnak és kifejlésnek is, mint a minót az előttem fekvő könyv e semmitmondó passusaiban találunk: «Die *Verwicklung* ist die Verschlingung oder Schürzung der Fäden zur einem scheinbar unlösbaren Knoten. Die *Lösung* ist die Klärung und Entwicklung» (21. l.); a különféle románczok egybevetése alapján valószínűleg nem fogjuk a románcz lényeges kellékének mondani, hogy valamely morális igazságot fejezzen ki («bringt eine sittliche Wahrheit zum Ausdruck» 9. l.), s nem fogjuk ezt belevenni a népmese és a költői elbeszélés definitiójába sem (1. 18. és 19. l.); a tanulók az előttük ismeretes műeposzokat megbeszélve, nem fognak arra az eredményre jutni, hogy a műeposz többnyire *idegen* tárgyakat dolgoz fel («hat meist fremde Stoffe zu seinem Inhalte» 17. l.); Goethe *Prometheus*-ában és Schiller *Klage der Ceres*-ében nem fogják megtalálni a *mythus*-nak nevezett költői műfaj sajátosságait (19. l.), minthogy e költemények nem is tartoznak e műfaj alá stb. A szerző különben nemcsak hogy nem támaszkodik az előírt iskolai olvasmány anyagára, hanem még arra sincs tekintettel, vajjon meghatározásai megfelelnek-e a saját könyvében adott példákknak; nem törődik vele pl., hogy Klopstocknak *Die frühen Gräber* cz. költeményére, melyet az ódák rovatában közöl (37. l.), nem illik az ódának ama definitiója, melyet a 16. lapon ad, hanem legfeljebb az elégiáé stb.

A szerző az egész poetika tárgyalásában az ily nemű régibb tankönyvek amaz eljárását követi, hogy egy pár sorban az egyes műfajok sovány definitióit adja, a definitiónak utánvet egy pár költeménycímet és — áttér a következő műfajra. Verstani és költészettani meghatározásai különben, az előbb felsoroltakat levonva, nagyjában helyesek, a túlságos rövidsége törekvés azonban itt is gyakran rovására van a világosságnak. Nem hiszem pl. hogy a tanuló teljesen át fogja érteni a tropusnak e rövidre szabott definitióját: «Die Umschreibung eines eigentlichen Ausdrucks gegen einen uneigentlichen» (3. l.), vagy hogy világosan felfogja a metonymia és synecdoche különbségeit az ily lakonikus magyarázat alapján, hogy az első: «die Vertauschung zweier Begriffe auf Grund ihrer inneren Beziehung», a második: «die Vertauschung zweier Begriffe auf Grund ihrer äusseren Beziehung» (4. l.). A rövidsége való törekvés lehet oka annak is, hogy a poetika egyben-másban hiányos. Hiába keresem pl. a tisztán hebung-os verseknek, eme specialis német verselésmódnak fejtegetését, a mit pedig nem lehet elvárni a magyar verstantól. Ily formán aztán a tanuló a *Faust* számos helyének, Schiller *Wallensteins Lagerjének*, Goethe, Heine és Uhland nem egy költeményének rhythmusáról nem nyer felvilágosítást. A versszakok tárgyalásánál a régi nibelungstrófiáról is kellett volna beszélni, annál inkább, minthogy az

olvasmányok között egy egész hosszú részlet van a Nibelungénekből közölve (43. 48. l.).

E hiányokkal szemben találkozunk astán felesleges részletekkel, sőt ismétléssel is. Az alliteráció és az asszonáncz mivoltáról két ízben van szó, egyszer a figurák között (4. 5. l.), másodszer (helyesen csak itt) a rímnél (11. l.) A «vollzählig,» «unvollzählig» és «überzählig» verseknek a régi metrika akatelektikus, katalektikus és hyperkatalektikus verseinek módjára való megkülönböztetése bátran elmaradhatott volna; ennek, mint már Heinrich kiemelte (*Deutsche Verslehre* 24. l.), a német verstanban nincsen jelentősége. A szerző később maga sem él e meghatározásokkal, a terzinánál és stanzánál pl. nem említi meg, hogy ötös jambusaik rendszeren hyperkatalektikus sorok. Feleslegesnek tartom ily rövidre szabott poetikában az operának, melodrámának s oratoriumnak, a melyekben a költészetnek nagyon alárendelt szerepe van, tárgyalását is.

II. A poetika tárgyalására következik a *német irodalom történetének* ép oly sovány és száraz vázlata. Tanterveink értelmében középiskoláink német irodalomtörténeti oktatásának anyagát a német irodalomnak csak úgynevezett klasszikus korszaka szolgáltatja s az oktatás feladata főképen Lessing, Goethe és Schiller életének és munkásságának ismertetése. Egyéb intézetek közül csak a felsőbb leányiskolák tanterve tűzi ki a VI. osztály német nyelvi tanításának tárgyául általában «a német irodalom rövid ismertetését», de ez is hozzá teszi: «főleg a 18. századtól kezdve». A mi pedig a tárgyalás módját illeti, az Utasítások az életrajzi formát javallják (Gymn. ttv. 51. l., reálistk. ttv. 39. l.) s ebben az írók fejlődésére befolyt körülményeknek, az irodalmi művek keletkezésének tárgyalására fektetnek súlyt és óva intenek «az üres nevek és könyvczímek felhalmozásától» és «el nem olvasott művek apodiktikus bírálatától» (Reálistk. ttv. 51. l.).

Szerzőnk azonban könyvének irodalomtörténeti részét sem írta a tantervek és utasítások szellemében. A német irodalom fejlődését legrégibb időktől tárgyalja Lenanig, de minthogy sokat markol, keveset fog. 14 lapon természetesen nem lehet a hosszú életű és gazdag német irodalom fejlődésének élvezetes képét adni, nem lehet kellő világításba helyezni az írók s az irodalom fejlődésére befolyással volt tényezőket, hanem legtöbbszörre igenis üres címekre és hangzatos itéletekre kell szorítkozni. Erre az irodalomtörténeti fejtegetés minden lapja szolgáltat példákat. Ott van pl. Lessing «életének és munkásságának» tárgyalása (30. l.). Kilencz sorból megtudjuk azon városok neveit, melyekben megfordult s a hivatalokat, melyeket elfoglalt; az erre következő «általános jellemzés» megmondja, hogy Lessing nagy gondolkodó és Németország első műbírálója volt, «was er auf dem Felde der Kritik, d. h. in der Kunst gründlicher Beurteilung geleistet, ist unsterblich».

Következik két sor a *Laokoon*-ról s ugyanannyi a hamburgi dramaturgiáról: «In dem Werke *Laokoon* hat er zuerst die noch jetzt gültigen Gesetze der Poesie und Malerei entwickelt; in seiner *Dramaturgie* hat er die falsche Theorie der französischen Dramatiker vernichtet», — de hogy a költészet és festészet miféle törvényeit fejtette ki (mert összes törvényeik talán csak nem foglaltatnak a *Laokoon*-ban?) és hogy mire vonatkozott a francia dramatikuskok ama «hamis teoriája», azt a tanuló nem tudja meg, pedig ez legalább egy kis concret ismeret volna a phrasisok között. Azután folytatja a szerző: «Lessing war auch ein grosser Dichter. Mit seinem musterhaften Lustspiele *Minna von Barnhelm* wurde er der Schöpfer des nationalen Dramas. Andere Lessing'sche Dramen sind: *Emilia Galotti*, ein Trauerspiel, und *Nathan der Weise*, ein dramatisches Gedicht in fünffüssigen Jamben. Ausserdem schrieb Lessing eine grosse Anzahl von Liedern, Epigrammen und Fabeln.» Tehát czímek és fellengős itéletek, — evvel ki van meritve Lessing munkásságának ismertetése. És époly «módszerrel» tárgyalja a szerző a többi írókat.

A részletekben is sok a hibás adat és helyten fejtegetés. A «nemzeti irodalom» definitióját adva azt mondja a szerző, hogy csak a költői művek viselik magukon a nemzet szellemi sajátosságának bélyegét. (23. l.) — *Althochdeutsche Literatur* czím alatt tárgyalja a *gót* bibliafordítást és az *ószász Heliand*-ot; természetesen ezek egyike sem «althochdeutsch» (24. l.). — Ulfilas nem 388-ban halt meg (24. l.), hanem már 381 és 383 között (Sievers legújabb kutatásai szerint 383 nyarán). — A Nibelungének ismertetése nagyon hézagos; a II. részről annyit mond, hogy: «Kriemhild vermählte sich mit dem Hunnenkönig Etzel, ladet die Burgunder zu Besuch und nimmt fürchterliche Rache» (25. l.), a burgund név azonban az első rész ismertetésében egyáltalán nem lévén megemlítve, a tanuló nem fogja tudni, mi összefüggésben van e nép az egész cselekvénnyel. — A Kudrun-epos hősnőjének nevét következetesen *Gudrun*-nak írja (17. 26. l.). — Heinrich von Veldeke nem «mittel hochdeutsch» író. (26. l.). — Walther von der Vogelweide jelentőségét ekkép méltatja: «W. v. d. V. ragt namentlich durch die Harmonie des Inhalts und der Form vor allen übrigen Minnesängern hervor,» (27. l.), mit értsen ebből a tanuló? — Az újfelnémet korszak tárgyalását avval vezeti be a szerző, hogy: «durch Luthers Bibelübersetzung wurde die hochdeutsche Mundart zur Schriftsprache erhoben» (27. l.); csak hogy a *hochdeutsch* nyelvterület magában foglalja az osztrák, bajor, alemann, frank, thüringiai, felsőszász és sziléziai dialectusokat, az új irodalmi nyelv pedig csak nem alakulhatott valamennyiökből? — Ez egész fejezet (22. l.) különben ékes példája annak, hogyan lehet a német irodalom harmadfél századát (Luthertől Gellertig) másfél lapon tárgyalni, természetesen

mellőzve minden fejlődés és összefüggés feltüntetését, de sőt a részek külső stiláris kapcsolatát is. Opitz és Flemingre következik (ily egyszerű áttéréssel: «In dieser Zeit lebte auch . . .») Logau, a kiról egy sorban emlékezik meg; azután új tárgy: «Der bedeutendste Roman des 17. Jahrhunderts ist der Simplificissimus . . .», ennek végeztével minden átmenet nélkül: «Johann Christoph Gottsched, Professor an der Universität zu Leipzig . . .» és így tovább. — A klasszikus korszak nagy költői a már fent vázolt módon tárgyalatnak. Goethe drámái közül kettőnek, *Egmontnak* és *Iphigeniának*, tartalmát is kapjuk, csak hogy nincs köszönet benne. Az elsőben a zavaros előadás nem ad képet a cselekvény menetéről sem. Elmondja pl. Egmont elfogatását és elítélését s azután folytatja: «Oranien rath ihm zu fliehen», — a fogságból? «Da gewinut er die Freundschaft Ferdinands» — csak most a fogságban? hisz Ferdinand megmondja, hogy gyermekkorától rajong Egmontért! — Az *Iphigenia* tartalomkivonatában olvassuk: «dann bittet sie Thoas, die Fremdlinge zu schonen,» — de nem tudjuk meg, kik ezek az idegenek és mitől akarja őket megkíméltetni. A tulajdonképeni cselekvényről, Iphigenia és Thoas lelki conflictusáról szó sincsen. — Schiller drámái közül is csak kettőnek kapjuk adomaszerű tartalmát. Az orleansi szűz belső küzdelme, a szerelemről való lemondás, majd Lionel iránt szerelemre lobbanása, itt is el van hallgatva, talán bizonyos erkölcsi érzékenységből, csak hogy akkor e tekinteteknek érvényesülniök kellett volna később is és nem kellett volna közölni az olvasmányok között sem Johanna monologjának ama fogadalomra vonatkozó részét: «In rauhes Erz sollst du die Glieder schnüren, mit Stahl bedecken deine zarte Brust; nicht Männerliebe darf dein Herz berühren mit sünd'gen Flammen eitler Erdenlust; nie wird der Brautkranz deine Locke zieren, dir blüht kein lieblich Kind an deiner Brust» stb. (67. l.). — A Schillerről szóló szakasznak méltó befejezése egy sallangos phrasis; két nagyobb történeti művéről ezt olvassuk: «Beide Werke sind mit Wärme und in blühender Sprache geschrieben» (35. l.).

III. A könyv harmadik részét *Lesestücke zu den Dichtungsarten* cím alatt költői szemelvények teszik. A szerző forrásai ellen ezuttal nem tehetünk kifogást; ezek Herder, Goethe, Schiller, Uhland, Lenau stb. művei s az ezekből való mutatóványok a tanulóra nézve csak tanulságosak lehetnek. Más kérdés az, vajjon megfelelnek-e mind annak a célnek, hogy a műfajok elméletét megvilágítsák, illetőleg hogy ez elmélet levonására alapúl szolgáljanak. Már fentebb kiemeltém, hogy nem mindig lesz lehetséges e tankönyv teoriáit e szemelvényekkel összhangba hozni. Ennek kimutatására még több példát is sorolhatok fel. Goethe *Hermann u. Dorothea*jából a IV. ének ama részlete van közölve, a hol a költő Hermann édes anyja sétájának kapcsán leírja a kertet, szőlőt stb., — kétségkívül gyöngye a költői leírásnak, de nem a legalkalma-

sabb mutatvány az *eposz* sajátosságainak illusztrálására. Hasonló ítéletet kell mondanunk a *drámai költészet* rovatában közölt szemelvényekről. A *Tellből* a hős híres magánbeszédét (Durch diese hohle Gasse muss er kommen), az *Orleansi szűzből* a Johanna búcsúját tartalmazó monológot kapjuk, — tehát lyrai és nem szorosan vett drámai részleteket. — A szemelvények között találjuk Arany *Toldijának* előhangját (tehát 16 sort) és Madách *Ember Tragédiájának* egy kis részletét német fordításban; e mutatványok bírhatnak az érdekesség egy bizonyos nemével, de hogy e német köntösben mennyiben öregbíthetik a tanulónak, a ki remélhetőleg alaposan ismeri őket eredetijökben, költészettani ismereteit, azt nem tudom. A *Toldi* verseinek meglehetősen döcögős fordítása a műfordításnak sem igen szolgálhat mintaszerű példájául. — Magyaró jegyzet mindössze négy van csatolva az összes olvasmányokhoz.

PETZ GEDEON.

Görög régiségek és a görög művészet története a gymnasium V. és VI. osztálya számára. Összeállította Schill Salamon tanár. Budapest 1891. Franklin-társulat. — 8. r. VIII, 175 l. és 1 térkép. Ára 1 frt 40 kr.

E könyv a görög állami, vallási és magánéleti régiségeket, végül pedig a görög építés, képfaragás, festés meg zene történetét foglalja magában. Különösen a művészetekkel foglalkozó rész nyújt igen könnyű és élvezetes olvasmányt azon tanulónak, ki a gymnasium V. és VI. osztályában a görög nyelvet pótló tantárgyakat választja. Különben kívánatos, hogy ehhez hasonló könyveket azon tanulók is olvassanak, kik a görög nyelv tanulása által a görögök szellemi életéhez az előbb említett tanulóknál sokkal közelebb jutnak. E szép kiállítású könyvet bizonyára nagyon megdrágítja a szövegébe nyomott 102 kép, a melyet nézetem szerint nem így kellene alkalmazni. Gondoskodni kellene, hogy a görögök és rómaiak vallási, állami és magán régiségeiről hibátlan és kimerítő munka jelenjék meg középiskoláink számára *képek nélkül*; azonban valamint a földrajzi tanításhoz szükségesnek tartja mindenki, hogy a tárgyalt földrajzi anyag térképe nagy méretekben a tanár magyarázatának alapjául szolgáljon, kisméretű térképe pedig minden egyes tanulóknak iskolai és házi munkájában folytonos segítségére legyen: úgy kívánatosnak tartom, hogy a legszükségesebb tárgyakat ábrázoló, helyesen megválasztott képekből álló régiségi gyűjtemény támogassa minden egyes tanulóknak házi munkáját és ugyanazon képek nagy méretekben szolgáljanak a tanár iskolai magyarázatának alapjául. A kevésbbé lényeges tárgyakat ábrázoló képek csakis nagy méretekben, iskolai bemutatás céljából készülének.

Szerzőnk előszavának még egy pontjára, a görög szóknak latin

betűvel való írására kell bíráló megjegyzést tennem. Kétféle elv szerint írja a görög szót: ha nem hangzik rosszul, magyarosan, ha így rosszul hangzik a szó, latinos alakjában írja. Csakhogy aztán van ám e szabályok alól kivétel meg következtetlenség elég; pl. 18. l. *mōra*, de *enomotia* első o-ján nincs a hosszúság jele; 5. *aiazymnēta*, 6. *ekklēszia*, 6. és 24. *bulé*, 8. *hieromnēmon*, 10. *oikisztesz*, 21. *ēliszi*, 22. és következetesen mindig *Athén*; 23. *epheták*, 45. *epheták* és *ephēta*, ez utóbbi magyar és dűlt alakú é-vel. A 22. laptól kezdve dűlt betűvel jelöli a görög hangsúlyt, de nem következetesen; másutt meg magyar ékezzettel jeleli meg a görög hangsúlyt: 32. 41. *agorá*, *eiszphorá*. 19. Helytelen ez az átírás: *Böoczia*. 24. *dēmokrata*, *metrētész* és *metrētész*; 26. *Ephialtesz* és *Periklész*; 27. ugyanazon szóban is van következtetlenség: *demopoiōtosz*; 27. *stephanosz*, de 40. *sztratēgosz*; 38. ismét a hangsúlyt jelenti, úgy látszik, a magyar ékezet, de egyúttal hosszú szótagon is van: *kólakréták*, *κωλακρέται*; fölöslegül dűlt betű az é. 64. *philosophus*. 68. *Σειρήνες* *szeirének*, *Σειληνοί* *szilénoszok* és *szilénosz*. 52. *liturgia*. Kettős átírásra is van példa: 101. *Timaeus* (= *Timaios*).

Helytelen beosztás teszi néhány helyen nehezebben áttekinthetővé a tárgyat. A 21. l. 26. §. 2. bekezdésének külön ozikknek kellene lennie. A 40., 41. és 58. l. ugyanazon anyag, a hadvezérség, van kétszer más-más magyar műszókkal tárgyalva. A 82. l. 24. §-ból kettőt kellett volna csinálni, vagy más czímet kellett volna a czikknek adni.

Szerzőnk kitünő forrásműveket használt munkája megszerkesztésében, azonban mégsem helyeselhetem tárgyi tekintetben minden állítását. 4. Homerus korában nem nyergelte meg a görög a lovat; II. 10, 513. kivételes helyzetet ír le. — 12. Mi az a *Krypteia*? *Rhetra*, *ῥήτραι*, *φάτραι*, a régi spartai törvénykönyv neve nem jelenti tulajdonkép azt, hogy szerződéses, hanem mondások. — A 13. l. egy kis felcserélődés van: a népgyűlést holdtöltek, a királyok kilencz évenként való ellenőrzését újholdkor tartották meg. — 24. Miért fordítja szerzőnk a *metretes* nevét ezzel: negyed? — 28. Az, a miről szerzőnk itt ír, *γραφὴ ἀποστασίου*; van azonban *γραφὴ ἀποστασίου* is, Télyf, *Corpus iuris Att.* 1112. 1472. — 22. *Geomorus* helyes fordítása nem földművelő, hanem: a kinek föld jutott osztályrészeül, a nagybirtokos és bérlő is. *Argadeis* nemcsak kézműves, hanem munkás általában, mezei munkás is; érthetőbb alakja *Ἐργάδεις*, az *ἐργάζομαι* ige tiszta, nem j-képzős tövéből (*Bursian*, *Geographie von Griechenland* I, 262.) — 25. Később tíznél több törzs is volt Attikában: *Demetrias*, *Antigonis* (Télyf C. J. A. 9.) — Ellenmondás rejlik az athenai tisztviselők minősítésének tárgyalásában, ha tekintetbe vesszük mindazt, a mit szerzőnk a 35., 40. és 52. lapon általában és a hadvezérről meg a hajóskapitányról különösen mond. — 43. A delus-athensai szövetség pénztárát

460 és 453 közt helyezték át Delusból Athenæbe, Curtius, A görögök története III, 205. — 53. A *gymnasiarchus* nemcsak a versenyfutások fáklyavivőit tartozott ellátni, hanem a gymnikus agonnal összekötött ünnepeég alkalmával szükséges küzdőket kellett megszereznie, díjaznia és ellátnia, továbbá a küzdőtért feldiszipitenie stb. Némely ilyen ünnepnél, pl. a Promethea, Panathenæa alkalmával, gyalog és kocsin levő emberek égő fáklyával versenyt is futottak (*λαμπαδοῦχος ἀγών, λαμπαδηφορία*); e verseny költségeit viselő liturgiának külön neve is volt: *λαμπαδαρχία* (Aristot. Pol. 5, 7, 11.) — 60. A hadihajó harcosai nem voltak mindig tizen és épen hopliták: Salamisnál minden athenæi hadihajón 14 hoplita és 4 toxota harczolt, Plut. Them. 14. — 62. Nem *Thetysz*, hanem *Tethysz*, Τηθύς; 62. 69. nem *Erinnyesz*, hanem csak egy n-nel. — 64. A köznépet nem támadta meg hitében a bölcselők különféle tanítása; a köznép nem is volt soha hitetlen, de igenis babonás. — 66. *Amor* a görög *Eros*, *Cupido* Πόθος. — 67. *Ate* nem az ámtás istennője, hanem a káprázat, lelki zavar, mindent legyőző szenvedély kifejezője, Preller, Griech. Myth. I,³ 437. — 74. Kár, hogy az áldozati szertartás leírásából kimaradt a földmíves első ételét és az első fűszert jelentő szer, az οὐλαί, οὐλοχῶται, a *mola salsa*. — 85. Nem lehet teljes kizárólagossággal állítani, hogy a pap ruhája teljesen fehér volt; biborszínű volt az athenæi hierophantáé és az Eumenisek papjáé, Aesch. Eum. 1010., Athen 5,54.; Strab. 14. p. 95.; sáfrányszínű volt az Artemis Brauronia papnőié, Suid. s. v. ἄρκτος. — 97. Nagy kár, hogy az attikai pénzeket nem számította át a mi pénzünkre, hanem német tallérra és fillérre. — 101. A mi æránk éveinek olympiasokra való átszámításához is kellett volna utasítást adni; ha adva van *Kr. e. c* és keressük *Ol. a, b* évét, a képlet a következő: $\frac{777-c}{4} + 1 = a, b$; ha adva van *Kr. u. c* és keressük *Ol. a, b* évét, a képlet ez: $194 + \frac{c+4}{4} = a, b$. Megjegyzendő, hogy az osztás végén levő maradék adja az olympiason belül az év számát; ha az osztás végén maradék nincs, akkor a végeredményül kapott olympias-számot egygyel kell kisebbíteni és akkor az év száma 4 lesz. — 105. ὄψον nem a. m. mellékétel, hanem: főtt, sült étel, Curtius, Grundz.⁴ 459.; főkép a hal-étel neve, Athen. 7, 276, e. A görög nemzeti ételről nem is szól szerzőnk: μᾶζα, ἡ δημοτικὴ καὶ κοινὴ τροφή Athen. 14. 83., árpadarából vízzel csinált pép vagy tészta, a melyet többféleképen készítettek (Xenoph. Cyrop. 6, 2, 28.), borral is, ψουτὴ μᾶζα, Athen. 4, 31. — 111. «A férfiaknak Demoszthenes idejében *sétapálczákat kellett magukkal hordaniok*». Ez a mondat nyilván valami félreértést vagy nem magyaros szerkezetet foglal magában. — 115. A *zsámoly* nem a diphrushoz, hanem a magaslábú thronushoz tartozott. — 118. Helytelen az az állítás, hogy kapuk

keresztcsúcsívben végződnek. Kapu ilyen alakú nem is lehet, csupán bolt-hajtás épülhet úgy, hogy két ív egymást a boltozat középpontján derékszögben metszi. Az 55. ábra két párhuzamosan egymás mögött levő, csúcsíves, álboltozatu kaput ábrázol. — 120. A *templom* alaprajza és magyarázata nem felel meg mindenben egymásnak: «nagyobb templomoknál még hozzájárul, a cella és a posticum közt a hátsó kamra (opiszthodomosz)»; a *πρόναος* v. *πρόδομος* tökéletes ellentéte az *ὀπισθόδομος*, a melynek latin neve *posticum*. V. ö. a 121. l. IV. rajzát. *In antis* görögül *ἐν παραστάσιν*; *περίπτερος* mellett a II. és III. sz. ábra alapján érthetőbb *περίστολος* nevet is kellett volna közölni. — 125. *Καρυαίτιδες* helyes magyarázata: Caryæ laconiai város leányai, a kik Artemist kiválóan tisztelték, Preller, Griech. Myth. I, 3 243. — 131. *Pentelēi* márvány nincs; a hegy neve *Πεντελικὸν ὄρος*. — 134. *Kerkoposz* helytelen; nevek *Κέρκωψ*, *Cercops* volt, Pithecusa szigetének agyafűrt, csaló, rabló népsége, melyet Zeus majomná változtatott. Preller i. h. II, 3 230.

A könyv technikájához megjegyezhetni, hogy a 4. és 5. sz. ábra nincs megmagyarázva, pedig épen görögül nem tanuló növendéknek van ott magyarázatra leginkább szüksége; a 15., 16. és 17. sz. ábra, lövedégek rajza, szintén kíván magyarázatot; az utóbbi kettőn látszának is a fejtegetéshez való betűk. A 48. sz. ábrán az *a* pont szintén megfejtetlen: *κάλιξ*, a latin *calix*, a melyet sajtátságos módon fogtak meg. A 47. sz. ábra, az athenæi ház tervrajza is szorul még némi magyarázatra. A könyv végén levő *térkép*, Görögország és Kisázsia, Helmár Á. történeti atlaszából való; nem is egyezik meg mindenben a könyv szövegével: *Plataea*, *Chacrona*, *Pagasäi* öböl, *Philipi*, *Dyrrhachium*, *Purnes* (a Parnesos v. Parnassus hegye), *Piraeus*, holott a könyv szövegében így van írva: *Piraeus* (41).

Helyes magyarság és írásmód tekintetében a következőket jegyzem meg. Szerzőnk elég gyakran használja a magyar nyelv szellemével teljesen ellenkező *szenvredő* *igealakot*. Hibás a 6. lapon: *czivódások* közepette. 11. politikai jogokkal nem bírtak. 15. meztelen lábbal jártak; csemegéül olajbogyók és fügek szolgáltak. 17. a birtok az államra szállt, ki azt a király stb. 19. feltartóztatlanúl. 25. tiz-tizet. 27. emberkoros ifjak. 28. a karvezetést vállalni. 29. élete-halálával. 30. 35. 37. *évente* itt hibás, *évenkint* kellene (Simonyi Zs., A magyar nyelv, II. 273.) 32. ötszáz, évenkint váltakozó tagokból. 33. egy-egyet. 35. a polgárjog megfosztása. 36. véd-isten. 37. vallásos bűn, 45. vallásos szertartás, 112. vallásos aggodalom; helyesen *vallási*; e szó: *vallásos* inkább alanyi értelmű. 41. kötelezendők volnának. 47. megállapítandó; *latinismus* e helyett: kiket kötelezni kellene vagy lehetne stb. 45. más-máshol. 47. birtokkobzás, helyesen *birtokúnak* elkobzása. 99. még jóval később is nem verték aranypénzt. 103. 104. reggelit vettek; az ételeket ujjjaikkal vitték szájukhoz. 112. mennél-

annál; *mennél* azaz mendnél, mindnél csak függetlenül használható; ha ott van a megfelelő annál, akkor *minél*-t kell használni. 115. Sajátságos elnevezés ez: billentyűs szék; alighanem az *ὀκλαδίας* nevű összehajtható, hordozható, tábori székeinkhez hasonló bútort akarja ezzel mondani. — A szórend különösen oly mondatokban zavaros, a melyekben *is, csak, mégis, többnyire* fordul elő, pl. 3. 4. 33. 73. 105. 106. 138. — Félreérthető az 59. l. e mondat: Az athéni hajóhad vagy 400 hajóból állott, melyek eltérőleg a kereskedelmi hajóktól, mind evezősek voltak. Disztelen a 108. lapon ez: Mikor már fel volt hantolva a sír, a halottat nevéen szólították és «isten veled»-et *kiabáltak*.

Sajtóhiba is jócskán van a könyvben; az értelemzavaróját ide írom. 11. aeloszok. 24. enpatridák. 25. Peiszisziatridák: 27. eptimia, Arginussæ. 31. philét. 42. decemiri. 47. probobé. 74. szárazföldben (helyesen: szántóföldben); souvetaurilia. 83. Poszeidon (hely. Poszeideon). 90. tragœdiai (hely. tragœdiái). 94. a metretes v. amphoreus nem 29' 39, hanem 39'39 liter. 123. sztytobatesz. 122. metropon. 132. Lysicrates emlékének rajzán a baloldali első és második oszlop közé eső rész sehogy sincs árnyalva, azért úgy látszik, mintha ott nem volna fal. 140. és az indexben is: Szphynx. 142. nem lehet tudni, mit jelent e szám: 205, alulról a 6. sorban. 152. káméá.

A felsorolt hibákat azonban nem tartom olyan természetűeknek, hogy a könyvnek egészben véve helyes szerkezetét és jó tartalmát használhatatlenné tennék. Azt hiszem, hogy tanulóink görög történelmi és æsthetikai ismereteik nagy részét nemsokára e könyvnek fogják köszönhetni.

Dr. POZDER KÁROLY.

Tanulmányok. Irta *Erdélyi János*. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest. 1890. 8-r. 537, 1 l.

E kötet Erdélyi János tanulmányainak már második kötete, a melylyel a Kisfaludy-társaság a kitünő műbiráló s philosoph emlékének áldozik. Erdélyi János iránt nagy halára lehet kötelezve a Kisfaludy-társaság; nemcsak mivel az újabb nemzeti irány egyik legbuzgóbb elméleti és gyakorlati munkása volt; nemcsak, mivel a népdalok- és mondák gyűjtését ő kezdte meg tudományosabb alapon, mint minden előzői: hanem azért is, mert a kritikai vizsgálódások terén ő volt az egyetlen, a ki a történelmi fejlődés szellemét igazi bölcséleti alapon próbálta kifejteni s megmagyarázni, és a ki mintegy összekötötte a század első felében kifejtett kritikai vizsgálat módszerét az újabb idők, újabb irányok követelte bírálat módszerével. Ő a Kölcsény és Bajza hagyományainak örököse s úgy szólván iránymutatója az ötvenes és hatvanas években föllépő magyar kritikusoknak. Tágkörű eszméinek hatása tovább egy negyedszázadnál volt jótékony irodalmunkban, min-

den fontosabb kérdésben elmondván nézeteit s véleményeit, a melyek egy mélyen gondolkozó és sokat tanult elme életrevaló tanácsaiul szolgáltak.

Annál kevésbbé tudjuk érteni azt a mélységes hallgatást, a melylyel akár szépirodalmi lapjaink, akár a tudományos folyóiratok Erdélyi összegyűjtött tanulmányait fogadták. Ha emlékezetünk nem csal: sem az első, sem a második kötet nem részesült kellő méltánylatban. Csupán e folyóirat volt az egyetlen, mely az első kötetnél is némi érdeklődést igyekezett kelteni Erdélyi János æsthetikai vizsgálatainak oly eredményei iránt, a melyek irodalmunk legnagyobb alakjai megítélésében ma is irányadók lehetnek, s a melyeknél előbbre maig sem igen haladtunk.

Mint a *Pályák és Pálmák* kötete több különféle, de önálló tanulmányt foglal magában: úgy e második kötetben is három-négy különböző irányú fejtegetés van összegyűjtve, jobbára a *Budapesti Szemle* hasábjairól. A könyvnek több mint felét «A magyar líra a forradalom után 1863-ig» című tanulmány foglalja el. Egyszersmind ez a legérdekesebb, legtanulságosabb része az egész kötetnek. Ebben látjuk Erdélyi János æsthetikai módszerét s kritikai elmélkedéseinek alapelveit legtisztábban, legtömörebben feltüntetve.

A magyar lyrai költészetnek nem volt szorgalmasabb s élesebb vizsgálója, mint Erdélyi János. Berzsenyin kezdve, egész a hatvanas évekig, úgy szólván, minden magyar lyrikusról nyilatkozott. Azt tartotta, hogy a költők a nemzet eszméinek specifikus hordozói, s megtestesítői és így a velők való társalgás mindig szellemi élvezetet nyújt. Természetesen a társalgás fogalma nála más jegyekből alakult, mint a legtöbb olvasónál. Ő azon utak és módok vizsgálatát nevezte társalgásnak, a melyeken a «szellem jár, az elme nyugtalanodik s a kebel fogamz». «Mi szép dolog — írja — a műveken által e titkos gépezetbe, a lélek szentélyébe pillantani; s mi édes, a mit látunk, észreveszünk, kimondani, másokkal is tudatni». Folyvást éber figyelemmel kísérvén a dalköltőket: örült a sikernek, ha itt-ott bármi csekély mértékben mutatkozott is; azonban öröme aggodalommal és szigorúsággal vegyült, mert — mint mondá — hetekig, sőt hónapokig is eltöprengett egy-egy íróról alkotandó ítéletén; másfelül pedig sokkal őszintébb híve volt meggyőződéseinek, semhogy azokat bármily szempontból is titkolni tudta volna.

Mint Kazinczy s utána Kölcsey: Erdélyi is lelkesült hévvel hirdette a kritika jogait, mígondra tanító irányát, eszme-tisztító hatásait. Megértette és magyarázni törekedett azt a titkos hangot, a mely közvetlenül szólt hozzá a művészet termékeiből; feltűnt előtte a «szellem fénye, a lelkek közlekedési képessége». A tévútra vezetett izlés, a művészeti határok közül kiragadt szép torzvonásainak közdivatában bántotta az elmék vergődése, a képzelődés tisztátlansága, melyek a «még haladha-

tatlan ellenmondások szirtjei között, az alakok össze-visszáiban, a rend és szabadság nélküli mozgás tétováiban» jutottak érvényre. Bántotta a magyar költészet elaljasulása, a népi elemnek eszmévé és anyaggá avatása, túlzása ott, a hol a művészet örök jogait lábbal tiporták, s korszerűvé alacsonyították az általános és egyetemes szépet. Tudta, hogy a legáltalánosabb művészeti igazságok is *különös* föltételek alá esnek a haladáshoz képest, de azért nem szabad megszűnniök az egyetemes szépet szolgálni. Az általános és különös, az egyetemes és egyéni közti összhangot sürgette, látván, hogy a legtöbb dalköltő tudatlanságból halad téveteget utakon s vét a művészeti igazságok ellen annyira, hogy «istennő helyett bacchánsnak látszik a múzsa, mocsárnak az Aganippe». Hitte és tanította, hogy az «irodalom morálját semmi sem adhatja meg, hanemha a vizsgálódás, összevetetetés, a múltra és szellemeire hivatkozás stb., szóval a derekas ítészet, melynek egy perczig sem volna szabad hiányozni az irodalomból, ha oly keserű is, mint az epe: vért csinál».

Evvel a felfogással látott az ötvenes és hatvanas évek divatos költőinek vizsgálatahoz, hogy kimutassa, mikép a Vörösmarty, Petőfi és Arany verte ösvényről letért a magyar költészet, a melynek művelői a «piros-pozsgás érzéki szépség megtestesítését tűzték ki feladatukul s ellentétben a század elején uralkodó ideál, örök emberi elvével, kizárólag a vastag realizmus egyoldalúságába süllyedtek a nélkül, hogy költészetünk ujjáalkotóinak a nemzetiség erősbülését hatalmasan előmozdító nagy hagyományait tiszteletben tartották s megőrizték volna. «Annyira eltávoztunk, — úgy mond — az egyetemes elvtől, oly mélyen mentünk be a különösségekbe, az egyéni határozottság, a személyi magánlét tömkelegébe, a privatissimák titkaiba, a helyiség, vidékiesség viszonyaiba, hogy az ítész, midőn körútra indul a szépirodalomban, minden lépten-nyomon tarthat tőle, hogy a költőtől a legkeserűbb szemrehányásokkal illetetik mindúntalan, a miért dalait bírálván, talán meg is róván, személyes sértésre tántorúlhat, akarhatja ellenére». Elismeri, hogy az örök emberi elvének megtestesítése épen olyan egyoldalúságba sodorta költőinket, mint a realizmus elve, a mely ellen föllépett; de igazságot szolgáltat a Kazinczy, Kölcsey és Bajza törekvéseinek, mert ezektől nyerte költészetünk a «tanulmányt és művészetet, szabatoságot és csínt, a nyelv és poétai formák tiszta eredetét, szóval műveltséget az irodalom, mely korább a puszta, nyers természet után vette volt pallérozottságát, jöven, a mint jöhetett magától, miképen eszések után a föld árja: ott is felfakad, a hol nem kell». Akkor ez szerencsés kezdetnek tűnt fel, s habár egyoldalúság volt is a szellemi fejlődés útján, sokat adott a műgondra, a művészeti eszmének örökös szemmeltartására, a tehetséggel tanulmányt egyesített, a képességgel törekvést, a lelkesüléssel öntudatos alakítást. A mi azonban beválik kezdetnek, nem

mindig jó folytatásnak. Az emberi szellem fejlődésének folytonosága mereven tiltakoznék oly törekvés ellen, a mely az egy helyben maradásra csólozna; de viszont épen oly mereven tiltakoznék oly működés ellen is, a mely az ósök hagyományait elmulasztaná felhasználni, tovább képezni s idomítani. Vörösmarty uralkodóvá tette a nemzeti elemet a magyar költészetben, sőt hozzányúlt a népihez is, hogy erősítse, mintegy megifjítsa költészetünket; Petőfi és Arany épen ezen az alapon fejtették tovább a nemzeti elemet, de sem egyik, sem másik előtt nem volt a népi elem cél, hanem csak eszköz. A nyomukba lépők, néhány tiszteletreméltó név kivételével, a kiket Erdélyi János óvakodik is egy csoportba állítani a realismus hiveivel, úgy gondolkoztak, hogy ha Vörösmartynak, Tompának, Aranyinak, Petőfinek stb. szabad volt eltérniök az ideál elvétől: miért nem lett volna szabad nekik is, holott a költői gyakorlat divata úgy hozta ezt magával? És felütötte fejét az ellenkező véglét; a realismus elvvé lón, a mely mit sem gondolt a tárgyak nemesb, magasb, eszmei határozányaival, vastag érzékiségbe süllyedt, idealismust hazudott, a lényeg helyett a külsőt tette uralkodóvá, a szellemi helyett a testit, anyagit. Az eszmeit porba, az étherit sárba vontolták a kor divatos költői, a minek nem lehetett más következménye, mint, hogy a formai tökély másodrendűség szerepére alacsonyult s vele együtt a költői gondolat is alászállt, a nyelv vidékiességbe, a hangegység «süket rimekbe, a rhythmus rendetlen zökkenésekbe» ment át, szóval «a vers prózába oldatott fel művészeti alakzatából».

A költői szellem e balságainak minden következményeit éles szemmel látja Erdélyi egészen a nyelv elhanyagolásáig, mikor Lisznyai és Szelestey nem átalottak a köztudattal merőben ellenkező állításokat erősítgetni, a legnépiesb szólamoknak az elfogadottal épen ellenkező értelmet tulajdonítani; mint például ez utóbbi az «isten igazába» kifejezésnek «ímmel-ámmel»-féle értelmet adott. Nemcsak a nyelvvideál vesztett ki az akkori költők köztudalmából, de a nyelvszokás is. E nagy tévedés szükségképi eredménye volt az eszmei világtól való eltávolodásnak, mikor a népi elem általános érvénye kisebb területre, a palóczságra, Kemenesaljára, a Mátra vidékére, Hegyhátra szorult, «mígnem azon vettük észre magunkat, hogy a magyar népiességet, mint a nagy pénzt, apróra váltottuk fel a vidékiességben, s lassanként nemcsak az egyetemes embervilágból, hanem a magyarságból is kiestünk, úgy nyelv, mint észjárás tekintetében». A szép eszméjéből elveszett az általános emberi, a nemzetiből napi érdekű lett s a művészet alakjai elsilányultak annyira, hogy a költészet nem ismert többé önmagára. Természetes, hogy nemcsak a művészet örök érvényű szabályait sértették meg, hanem a józan ész, a való felfogás törvényeit is. Így lón, hogy a hitet hitelenség, a bölcséleti tudatot gúny váltotta fel s a szeszély kizárólagos elvvé tűze-

tett ki. E megromlott eszmevilágról valóban megdöbentő képet fest Erdélyi s oly adatokat sorol fel, a melyek teljeseen igazolják felháborodását. Egy adatot szükségesnek látunk idejegyezni. Zalár az *Oh szép idők, arany napok* című versében a lángelmék balsorsát akarván rajzolni, kik tépik a koszorút homlokukról, így folytatja :

Fel-felzúgnak : Isten, mért nem díszíted
Borosványkoszorúval homlokod?
Talán attól félsz, hogy te is megőrülsz ?

Nem példája-e ez a fékevesztett képzelődésnek, a melyből ki van veszve az eszmék középpontja, az ész egyensúlya? A józan meggondolás helyét nem a legvadabb hóbort foglalta-e el, hogy tanúságot tegyen egy szomorú időszak káros tévedéseiről a melyeket a közízlés romlott-sága mintegy szentesíteni látszott ?

Nem egyedül Erdélyi volt, a ki a magyar költészet e nemű elfajulása, az eszmei tartalom elcsekélyesedése, a formai tökély megromtása ellen, síkra szállt. Tudjuk, hogy a magyar kritika egyik első rangú fegyverhordozója valóságos irtó harcot kezdett az ötvenes évek divatos költői ellen. De senki sem volt, a ki a művészet philosophiája, a történeti szellem folytonosságában látott örök emberi törvények nevében tisztább meggyőződéssel, alaposabb tudománnyal, műveltebb ízléssel emelte volna fel szavát a magyar költészetnek a nagy mesterektől eltérő iránya ellen, a mely magát a költészet életfáját támadta meg, mint Erdélyi János. A magyar kritika alapvonalait nem pusztán a művelt ízlés, nem pusztán a képzett elme fogékonyásával, a bíró részrehajlatlanságával s készségével óhajtotta megállapítani s kijelölni, hanem a philosoph mély tudásával, a ki az eszmék lánczolatát fűrkészi, a történeti szellem fejlődését nyomozza, társadalmi és politikai állapotokat vizsgál s mindenütt oktat, nem elriaszt, int és tanít, magyaráz és fejteget, hogy javítson a közfelfogáson. «A szellem — úgy mond — nemcsak a morálban jelenik meg, mint lelkiismeret, hanem ítélőtehetség alakjában odaveti magát a művészet remekei közé is, mikor igazságai nevében mérközni mer az alkotó elmével s bírálni teremtését.» E merészség a bölcséleti tudás fegyvereivel harczol s az æsthetika általános érvényű szabályaira támaszkodik. Erdélyi igazában inkább philosoph mint kritikus, inkább történetvizsgáló, mint elemző, a mi nem azt teszi, mintha a legfinomabb árnyalatok szétbontásához is ne értene. Senki sem tudta jobban: mily nagy különbség van az oly ítéletmondásban, mely a tudomány és művészet igazságaiból ered s az olyanban, melyet az alanyi meggyőződés sugalmaz. «Nem az tisztel igazán, a ki bálványoz, nem az ejt igazságos ítéletet, a ki lelkesedik.» Ezt tartotta ő zsinórmértéknek, de a megindulásnak ezt a nemét, melyet az igazság fölföderítése észrevétlenül okoz a lélekben, sem nem tudta, sem nem akarta elnyomni.

Álláspontja s bölcséleti felfogása magyarázzák meg azt a nagy különbséget, a mely mestere, Kölcsy és ő között mutatkozik, a bölcséleti vizsgálódás anyagára nézve. Kölcsy a legelső rangú írókat tartotta szükségesnek vizsgálni első sorban; mert szerinte «kritika valamely mű felett nem egyéb, mint vizsgáló pillantást vetni az író lelkébe, kitalálni characterét, követni őt azon kifejlésben, melyek characteréből, körülményeiből és studiumaiból természetesen eredtek», stb. — ilyen kritikát pedig «parányi költőre alkalmaztatni hálátlan fáradás». Erdélyi János osztozott e meggyőződésben, de tudta, hogy midőn fellendül az irodalom, az írók némi külön társadalmi osztályt foglalnak el s épen tévedéseik révén jutnak népszerűsége: a közizlés javítására, a parlagi elmék kiképzésére irányult törekvés másnemű kritikát kíván. Olyat, a mely visszavezesse a szertelen képzelődést költészetnek hirdetőik és hívők seregét az igazi forráshoz, az eszmék cultusához, az örök emberi elvéhez. Nagy szellemek műveinek vizsgálatában sikerrel követhető az a módszer, a melyet Kölcsy kifejtett: csekély becsű íróknál a kritika más igényekkel, más fegyverekkel szokott föllépni. Nem szabad azonban felednünk, hogy Erdélyi János bölcséleti alapra fektette a kritikát, mi neki rendkívüli érdeme s pedig annál nagyobb, mert ő nemcsak nagy költőket, de kisebbeket is vizsgált, sőt jobbára csak ilyeneket, mert a művészet általános eszméiért lelkesülő egyénisége egész valójában tiltakozott amaz elvtelenség ellen, a mely verses költészetünkben hatalomra jutott. Ide járult, hogy azok a költők, a kiknek nevéhez az irodalomtörténetnek alig van köze, akkoriban népszerűek voltak a nagy közönségnél, a melynek ízlését megvesztegették. Tehát akkor azok tekintélyes írókúl tüntek fel a sokaság előtt. Így Erdélyi János kritikai vizsgálódásának szükségképen más irányt kellett vennie, mint a melyet Kölcsy kijelölt, mivel irodalmi állapotaink nagyon különbözőkké lettek a század első két tizedebeliéktől. Erdélyi János helyesen vette szemügyre a körülményeket, mikor egy egész sereget megtámadott bölcséleti tudományának a költészetre alkalmazott rendszerével, erős meggyőződésből alkotott elveivel, szigorú, de igazságos kritikájával.

Kevés költő neve maradt fenn a megtámadottaké közül. Lisznyai Kálmán, a kinek lett volna tehetsége, ha pallérozta volna, Szelestey, a ki az idealis irányból épen a tulzó realismusba csapott, Székely József, a ki a szeszélyt avatta a költészet egyedüli elvévé, aztán Csermelyi Sándor, Spetykó Gáspár, Zalár, Kuthen, Vecsey Sándor, Szabados János, Bulcsu Károly, Vida József, Thaly Kálmán, Ormódy Bertalan stb. nagyrészt ma már ismeretlenek, mint dalköltők, de akkoriban minden szép-irodalmi lap örömet közölte műveiket.

Nincs miért foglalkoznunk a felsorolt írókkal egyenkint. Erdélyi János rendre veszi valamennyit, hogy föntebb érintett felfogását iga-

zolja. Vizsgálódásainak eredményeivel úgy vagyunk, mint a Lessing drámai bírálatával. A művek, melyekről bírálatot mondott Lessing, nagyrészt kivesztek a köztudalomból, de az elvek, melyeket itt-ott fejtegetett, maradandó hatásúak. Erdélyi módszere, gazdag eszméi, éles ítéletei maradandó becstiek szintén; s ha a felsorolt írók neveit a jövő nemzedék ismerni fogja, azt jórészt nem saját műveiknek, hanem Erdélyi fejtegetéseinek köszönhetik. Ő folytonosan szemmel tartotta a lyrikusokat, mindenikről szólni akart, hivatkozván a savoyai népnek ama szép szokására, hogy azokat az ifjakat, a kik «mint raj költöznek ki Francia- s más országokba megélni, harangszó mellett bocsátja útjukra, hogy akár élnek, akár halnak, egy se maradjon közülök a hazai vallásosság megtisztelése nélkül». Azt kívánta ő is, hogy egy költő se maradjon szó nélkül, «midőn műveivel útnak ered, akár él, akár hal különben a hazai közvélemény előtt».

Magától érthető, hogy a vizsgálat alá vett költők közül van néhány, a ki többé-kevésbé maradandó becsű műveket hagyott hátra, a melyekben Erdélyi a helyes irányba való visszatérést látja. Tóth Endre, Tóth Kálmán, s kivált Vajda János költészetét apróra elemzi, kimutatván, mely tárgyak azok, a melyekkel a nevezett költők művészileg tudtak elbánni. Mondanunk sem kell, hogy Erdélyi vizsgálódásainak idevonatkozó részei maig is actualis értékűek, s az irodalomtörténet írója, ha valamikor a jelen század második felének költészetéről akar ítéletet mondani, ép oly kevéssé mellőzheti e fejtegetéseket, mint nem mellőzheti az írókat, a kik kétségkívül a jobbak közé tartoztak a megromlott érzék közdivatában.

A lyrai költészet vizsgálatán kívül egy másik nagyobb tanulmány a francia irodalomról szól, a melyet Erdélyi Geruzeznek, a francia akadémiától megkoszorúzott munkája után készített. Az irodalmi tények, a melyeket Geruzez után Erdélyi megállapít, ma is érvényben vannak ugyan, de sokkal bővebben kifejtette azokat Nisard, a francia irodalom híres történetírója.

A mit a színi hatásról ír Erdélyi, Vachott Sándorral vitatkozva, kissé meghaladott álláspontot mutat, a mennyiben a színi előadás befolyását a néző közönség képzelmeire tagadni látszik, a mi kétség kívül tévedés. Igaz, hogy a valódi művészeti termék olvasva vagy előadva egyaránt megteszi a hatást, s Erdélyinek főszempontjai ellen alig lehet ellenvetést tenni: de annyi bizonyos, hogy a költészeti és színi előadás egymással párosulva a jó drámának csak előnyére szolgálhat. Erdélyi a művészeti igazságok nevében tiltakozott a színi hatás külön eszközeinek oly értelemben vett használata ellen, a mely a költő érdektelen művének megjavítását s népszerűsítését a színésztől várja, sőt követeli. E tárgyban több irodalmi levelet írt Erdélyi a Szilágyi Virgil *Értesítő*-

jébe, kimagyarázni iparkodván a színi hatás eredetét, a mely Franciaországban kelt vándorútjára Hugo Victor és Dumas drámaival. Erdélyi e kérdésnek nálunk egész történetét előadja, röviden ugyan, de híven s éles felfogással.

A könyv utolsó fejezetében szépészeti alapvonalak töredékét találja az olvasó, a melyet Erdélyi a sárospataki akadémián tartott esztetikai előadásaihoz készített. Kár, hogy mindez csak töredéknek maradt. Azonban így is látjuk, hogy Erdélyi az esztetikai alapfogalmait nagyrészt a német esztetikusok után állapította meg, épen úgy, mint újabban Greguss Ágost. A ki ez utóbbinak előadásait hallgatta: sokban ráismer a közös forrásra, a melyből Erdélyi is, Greguss is merítettek. Egyik-másik része e töredéknek, főleg *a jelvi, remek és regényes* alakról szóló, egészen Hegel után van felfogva, a melyet Erdélyi részletesen is kidolgozott a *Budapesti Szemle* egyik évfolyamában. Talán nem ártott volna e kidolgozott részletet itt közzétenni, vagy e töredéket is a következő kötetre hagyni. Egyébiránt nem helytelenül van itt sem a kötet végén, mint Erdélyi esztetikai felfogásának s rendszerének dióhéjba összefoglalt kivonata.

Dr. VÁCZY JÁNOS.

Platon Theaitetosa. (Görögül és magyarul). Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Simon József Sándor*. Budapest 1890, Franklin-társulat. Ára 1 frt 20 kr. (Görög és latin remekírók. Kiadja a M. Tud. Akadémia classica-philologiai bizottsága).

Platonnak ez a párbeszéde oly problémával foglalkozik, mely ősi időktől mindekkoráig szüntelenül próbára tette a gondolkozó emberek elméjét. A legmagasabb metaphysikai tárgy, de egyúttal a legközönségebb, lehet mondani, örök emberi kérdés. Mi a tudás? Valóság-e avagy látszat, sarkaiból ki nem mozgatható absolutum, avagy időtől, tértől s a megfigyelő érzéklésétől függő relativum — ez a mélységes rejtvény volt mindenkor egyik végső czélja az elmélkedésnek, egyrészt jól felépített philosophiai rendszerekben találva külsőleg megnyugtató megfejtését, másrészt meddő tagadást fakasztva a lelkekben. Bármily nehéznek lássák a kérdés, mégis mindenütt ott találjuk mind a költészet világában, mind a valóságban, mind a tiszta ész birodalmában, és főleg a német philosophusok rendszereinek csúcspontján (Erkenntnislehre), mely felé irányulnak az összes részletes megfigyelések.

Szinte csodálnunk kellene, ha nem így volna a dolog az első igazi rendszeres alkotónál, Platonnál. Maga az ideák tana is erre utal, s valóban egy egész sora a dialektikába vágó párbeszédeknek iparkodik a szóban levő kérdést szövevényes járulékaiból kibontakoztatni. A Theaitetosban — miként a magyarázók mondani szokták — ez csak félig-meddig sikerült, mert hiszen a beszélgetők eredményül nem azt találják meg,

mi a tudás, hanem inkább azt, mi nem az. E negatív és kétségtelenül nyugtalanító vég azonban nem gátolja azt, hogy az egész mű folyamán a kérdés mivoltára vonatkozó igen jelentőségteljes megjegyzésekre ne akadjunk, melyeket csupán összefoglalnia kell az olvasónak.

A Theaitetos tulajdonképen csak bizonyítása az ideák tanának. Be kell látnunk először azt, hogy a megismerés, a tudás lehetséges valami. Ha erről meggyőződünk, önként kínálkozik a többi következtetés, mely szerint a külvilág látható és érzékelhető tárgyain és jelenségein kívül vannak oly objectumok, melyeket csak az igazi tudás ismerhet meg. Más szóval: az absolute megismerhető ideák világával szemben áll a látszat világa, melyet érzékeinkkel ismerünk meg. Az érzéklés és tudás közt áll a képzet.

Simon úr szolgálatot tett irodalmunknak, hogy Platon e nevezetes párbeszédét lefordította, s tegyük hozzá mindjárt, a kezdet nehézségeihez képest jól lefordította.

Platon Theaitetosa, mint fent említém, nemcsak tárgyánál fogva elsőrendű fontosságú, hanem finomul gondolt szerkezeténél s élvezetes előadásánál fogva is kiváló figyelmet érdemel. A módszer analitikus, vagyis: a fallaciák, az ismeretlen értékek folytonos kiküszöbölése, míg végre burkolatából kifejlik a mag, ez esetben persze a negatív meghatározás. E módszer a párbeszéd nyelvében s hangulatában, vagy hogy műszóval éljek, az előadás színezésében is megnyilatkozik: a gondolatok menetét és fokozatos tisztulását a szóváltás élénksége gyorsítja. Érde-
mül rovom fel a fordítónak, hogy az élénkséget iparkodik visszatükröz-
tetni, s ama jól ismert dialogikus fordulokat (γὰρ δὴ, πῶς γὰρ οἷ, ναί, τίμη, μὴν, πάνυ μὲν οὖν, ὁρθῶς, οὐ γὰρ, ἔγωγε, καὶ μάλισ, παντάπασι
οὖν stb). majd mindennél sikerült magyar kifejezésekkel fordítja.

Általában nem szolgálja a fordítás; de túlságosan szabadnak sem mondható. Nehézkességtől kevés kivétellel ment, s a gondolati hűség ellen ritkán vét. Nem mindig szerencsés azonban fordítónk, mikor a Platon jellemzetes periodusait szétszabdálja. Az érthetőség teszi ezt a világosság javára; csakhogy mellette nem egyszer elvesz a platonai mondatfűzés kényelmes lazasága és szétfolyó terjengőssége (Pl. 142, D: 143 A; 146 B; 148 C). A magyarság tekintetében a helyes középszert követi Simon. Értem azt a bizonyos tapintatot, mely a philosophiai stílus fordítását nem tekinti a csárdai phrasisok hálás mezejének, hanem a tudományos nyelv színvonalán meg tud maradni, anélkül, hogy a helyes nyelvhasználaton csorbát ejtene. Az olyan pórias mondások, mint a 162. p. végén «akkor egy *fabatkát* érőnek sem tartanak őt» (gör. ἄξιός οὐδ' ἐνός μόνου ἄν εἶη) vagy mindjárt alatta: «ezt a sok *se füle se farka dolgot*» (gör. καὶ ἄτοπα ταῦτα), az ily kifejezések*), mondom, melyek inkább

*) Más példák: 146 A: «Talán csak nem követek el *paraszt tempót*»; 146 C és 178 A: «ha valami *bakot lőnék*»; 161 A: «kritizálják»; 174 A: «*vicczes thrák szolgáltató*»; *konyitanak* (többször fordul elő. Nem szép). Merész fordítás a 179 B. pontban «az ő állításának *Achilles-sarka*» (δοκεῖ μοι μάλιστα ἀλίτρεσθαι: ὁ λόγος).

keresetteknek, mint szükségeseeknek látszanak, csak nagyon elvétele fordulnak elő; s inkább kivétel számba mennek. Viszont van azután sok ilyenfajta igen helyes magyartás: pl. 144 B. «mindannyiok *csupa* feledékenység» (λήθης γέμοντες); 148 E: «Viszont azt sem tudom *megdőlani*» (οὐ μὲν δὴ αὖ οἶδ' ἀπαλλαγήναι τοῦ); 150 E: «*megérté azt, hogy*» (τελευτώντες κ. τ. λ.); 151 D. «*megembereled magad*» (ἀνδρίζη); 153 D: «az egész világ a *feje tetejére állana*» (γῶρ. καὶ γένοιτ' ἂν τὸ λεγόμενον ἄνευ κάτω πάντα); 163 C.: «De lásd, van itt még egy más *bökkenő* is.» (προστόν). — «Nézz csak utána, hogy *lábolunk* keresztül rajta.» (διωσόμεθα); 165 B: «*felette szörnyűség*» (τὸ δεινότατον); 166 A: «egy *gyerek ember*»; 168 C: «*fiatalos hévvel*» (νεανικῶς) stb.

Nem könnyű feladat volt a platoni műnyelvvél (ha ugyan annak nevezhetjük) valahogyan megbirkózni. Hogy elvszerűen járt el Simon úr, azt látjuk a könyv végén olvasható összeállításból, a philosophiai műszavak görög-magyar gyűjteményéből, mely egyszersmind tanúságot tesz arról, hogy a fordítónak van philosophiai iskolázottsága. Ide iktatok néhányat, melyek nézetem szerint sikerültek: ἡ ἀσθησις = az érzéklés, ellentétben az ἐπιστήμη-vel (= ismeret, tudás); ἡ πράξις = a tevékenység; ἡ γένεσις = a létesülés; τὸ δύναμιν ἔχον ποιεῖν = a cselekvő erő; τὸ δύναμιν πάσχειν ἔχον = a szenvedő erő; αὐτὸ καθ' αὐτὸ a maga valóságában (lehetne így is: a maga *mivoltában*); ἡ ἀλήθεια = az igazi mibenlét stb. Csupán egy műszavával nem érték egyet. A XXXI. s következő fejezetekben mindenütt *helyes vélemény*-nek fordítja az ἀληθῆς δόξα-t, holott az összefüggésből kétségtelen, hogy itt csak a *képzet*-ől lehet szó, a minthogy a német fordítók «Vorstellung»-gal fordítják, de maga Simon úr is a XXII. fejezetben a ψευδῆς δόξα-t hamis *képzetnek* mondja.

Ha végül megemlítem, hogy a könyv bevezetésében a párbeszédnek gondolatmenetét olvassuk összefüggő előadásban, mindent elmondottam, a mi e fordításról elmondható. Kár, hogy Platon ismerettségének a mai philosophia álláspontjáról való méltatását nélkülöznünk kell e könyvben, mely egyébként lelkiismeretes eljárásról tanúskodik.

Egészben véve e fordítást a görög irodalom iránt érdeklődő művelt közönségnek jó lélekkel ajánlhatom. Remélhető, hogy Simon úr a megkezdett irányban tovább haladva, a nagy görög gondolkozó egyéb, nevezetesebb műveinek is még sorrárt keríti.

Dr FINÁCZY ERNŐ.

LAMPEL RÓBERT (Wodianer F. és Fiai)

cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadásában

Budapesten, Andrásy-út 21. szám alatt

most jelent meg:

LATIN ISKOLAI CLASSICUSOKHOZ VALÓ PRÆPARATIO.

Szerkeszti DÁVID ISTVÁN.

I. füzet: M. Tullii Ciceronis orationes selectæ XIII. Magyarázta DÁVID ISTVÁN. I. füzet. De Imp. Cn. Pomp. 1—16. ára 25 kr.

II. füzet: C. Sallustii Crispi bellum Jugurthinum. Magyarázta Dr. KAPOSSY LUCIÁN. Első füzet. Bell. Jug. I—XIII. ára 25 kr.

III. füzet: Cornelli Taciti Annales. Magyarázta Dr. FODOR GYULA. Első füzet. Annales 1—18. ára 25 kr.

E füzetek célja első sorban a kiadásunkban már megjelent vagy éppen megjelenő latin classicusokhoz, tehát a **Bibliotheca scriptorum Romanorum** című vállalat szövegkiadásaihoz magyarázatot nyújtani, még pedig szó- és nyelvtanit, melynek segítségével tanulóink az illető classicus íróból annyira előkészülhetnek, hogy a nyelvtani jelenségekkel, a szavak jelentésével, a szólás-módók értelmével tisztában lesznek és így a kívánatos fordítást elég könnyen elkészíthetik. Minden más magyarázat csak gyéren fordul elő, vagy éppen elmaradt, mert ez a tanár dolga és feladata. Így tehát minden tanár e füzeteket legjobb lelkiismerettel följajánlhatja tanítványának mint oly eszközt, melyvel egyrészt sok időt megkimélhet, másrészt az illető latin írók művében oly készülséget szerezhethet, a minőt a tanár tanítványaitól ugyan megkívánhatott, de a minőt ritkán tapasztalhatott.

A latin iskolai classicusokhoz való præparatio a következő írókra fog kiterjedni:

1. M. Tullii Ciceronis orationes selectæ XIII. (Edidit Dávid.)
2. C. Sallustii Crispi bellum Jugurthinum. (Edidit Pecz.)
3. Taciti Annales. (Edidit Thewrewk.)
4. Livii ab urbe condita libri XXI—XXX. (Edidit Dávid.)
5. Vergilii Aeneis. (Edidit Némethy.)
6. Horatii Carmina. (Edidit Pozder.)
7. Ciceronis libri de officiis. (Edidit Csengeri.)
8. Ciceronis libri de finibus. (Edidit Némethy.)
9. Ciceronis epistolæ selectæ. (Edidit Csengeri.)
10. Plauti comœdiæ selectæ. (Edidit Thewrewk.)
11. Terentii comœdiæ selectæ. (Edidit Pozder.)
12. Anthologia lyrica. (Edidit Dávid & Pozder.)

Ajánljuk ezennel hézagpótló vállalatunkat, mely máskülönben bármely kiadásu latin remekirónál alkalmazható, a classica philologia tisztelt tanárainak becses figyelmébe és szives pártolásába.

LAMPEL RÓBERT (Wodianer F. és

cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása

Budapesten, Andrásy-ut 21-ik szám alatt.

Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum in usum scholarum edita curante Aemilio Thewrewk de Ponor.

Cicero nis, Orationes selectae XIII. edidit St. Dávid	80 kr.	56,111
— De finibus Bonorum et Malorum edidit G. Némethy	60 kr.	28,261
Cicero de officiis , Libri tres ed. J. Csengeri	48 kr.	Engedélyes jából betart
Horatii Flacci Carmina ed. C. Pozder	80 kr.	16,508
Livii Ab Urbe Condita Libri ed. St. Dávid Vol. I. Libr. XXI—XXV.	80 kr.	12,752
Sallustii Bellum Catilinæ, et Bellum Jugurthinum edidit G. Pecz	40 kr.	Engedélyes jából betart
Sophocles Antigona ed. G. Kassay	30 kr.	54,804
Vergilii Maronis Aeneis . Ed. G. Némethy	80 kr.	

Ugyane gyűjteményben továbbá sajtó alatt vannak és legközelebb jelennek meg:
Livius Lib. XXVI—XXX. ed. St. Dávid

Görög és latin remekírók szövegkiadásai magyar jegyzetekkel.

Anthologia latina . Magyarázta Dávid J. és Pozder K.	1 frt.	38,150
Caesar de bello Gallico . Magy. Gyurits A. I. füzet 70 kr., II. 60 kr., III. 60 kr.	60 kr.	9,000
Cicero orationes selectae . Magy. Gyurits A.	50 kr.	38,784
Cicero orationes ed Kadlecik Rikárd	40 kr.	
Cicero 2 beszédje . Magy. Köpésdy Sándor	84 kr.	17,750
Cicero vál. levelei . Magy. Köpésdy Sándor	84 kr.	20,270
Cicero Cato Major . Magy. Dr. Heinrich Gusztáv	60 kr.	9,000
Cicero Laelius . Magy. Dr. Heinrich Gusztáv	60 kr.	9,000
Homer Odysseája . Magy. Veress Ignác I. füzet, 1—3. ének	80 kr.	26,968
Homer Odysseája . Magy. Veress Ignác. II. füzet, 4—6-ik ének	70 kr.	15,746
Homer Iliása . Magyar jegyzetekkel ellátta Veress Ign. I. füz., 1—3. ének	90 kr.	47,756
Homer Iliása . Magyar jegyzetekkel ellátta Veress Ign. II. füz., 4—6. ének	90 kr.	15,746
Horás ódái . Nauck művei nyomán értelmezi Gyurits Antal. I. füzet	60 kr.	15,746
Horás ódái . Magy. Gyurits Antal. II. füzet. (Vége)	60 kr.	15,746
T. Livii ab urbe condita partes selectae . Magy. Iványi I. 2-ik kiadás	70 kr.	28,987
T. Livii ab urbe condita libri XXI. Magyarázta Iványi István	60 kr.	28,987
Ovidii Carmina selecta . Szótárral ellátta Veress I. 3-ik kiadás 1 frt	30 kr.	11,188
Plato Socrates védelme és Critója . Magy. Horváth Zsigm. 2-ik kiadás	60 kr.	17,705
Plautus Trinumma . Bevezetés és magyarázatokkal ellátta Gerevics G.	70 kr.	31,945
Plautus Captivi . Magy. Gerevics Gusztáv	84 kr.	37,856
Fabii Quintiliani institutionis oratoris . Magy. Holub Mátyás	60 kr.	15,746
Sallusti Crispi Catilina . Magyarázta Holub Mátyás	60 kr.	9,000
Sallusti Crispi Jugurtha . Magyarázta Holub Mátyás, Kempf J.	70 kr.	20,967
Tacitus Annales . Magyarázta Budavary József. I. füzet	60 kr.	15,746
Tacitus Agricola . Magyarázta Ring Mihály	40 kr.	
Tacitus Germania . Magyarázta Ring Mihály	40 kr.	
Tacitus műveiből való szemelvények. Magy. Dávid J. és Pozder K.	1 frt.	54,804—1887
Vergilius Aeneise . Magy. Veress Ign. I. füzet, 1—3. ének, 2-ik kiadás	80 kr.	36,968—1887
Vergilius Aeneise . Magyarázta Veress Ign. II. füzet, 4—6. ének	80 kr.	38,784—1887
Chrostomatia Xenophon Cyropædiája , Anabasis és Sokrates nevezetes- segeiből. Magy. Schenkli K. Ford. Elischer József	1 frt 50 kr.	8,000—1887
Caesar de bello Gallico . Ed. J. Prammer. Szövegkiadás	72 kr.	8,147—1885
Cicero orationes selectae . Ed. H. Nohl. Vol. I. Oratio pro Sex. Roscio Amerino. Szövegkiadás	20 kr.	14,874—1885
Cicero orationes selectae . Ed. H. Nohl. Vol. III. : De Imperio Cn. Pompei Oratio. In I. Catilinam orationes IV. Szövegkiadás	35 kr.	48,260—1886
Homeri Iliadis Carmina . Ed. A. Rzach. Pars prior Lib. I—XII. Szövegk.	80 kr.	48,260—1886
Horatii Flacci Carmina . Ed. M. Petschenig. Szövegkiadás	84 kr.	4,463—1886
T. Livii ab urbe condita libri . Ed. Zingerle. Pars. III. Lib. XXI—XXV. Szövegkiadás	82 kr.	35,347—1884
Ovidius Nasonis Carmina Selectae . Ed. S. Sedlmayer. Szövegkiadás	54 kr.	12,008—1885
Ovidii Nasonis Carmina . Ed. A. Zingerle. Vol. II: Metamorphoses. Szöveg- kiadás	94 kr.	48,780—1884
Platonis Apologia et Crito . Ed. I. Kral. Accedunt Phaedonis C. LXIV—LXVII. Szövegkiadás	28 kr.	8,147—1885
Sallusti Crispi Bellum Catilinæ Bellum Jugurthinum . Ed. A. Scheidtler. Szövegkiadás	66 kr.	33,886—1883
Sophocles Antigone . Ed. Fr. Schubert. Szövegkiadás	28 kr.	12,008—1883

Fenti művek tankönyvül való alkalmazás céljából, kívánatra ingyen és bérmentve küldetnek meg

Az Egyetemes Philologiai Közlöny régi évfolyamai leszál-
lított árakon kaphatók a B. Ph. T. pénztárnokánál.

Hivatalos nyugtázás

az 1891. évi áprilia hó 21-től szeptember hó 20-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1889-re: Dr. Székely György. — **1890-re:** Károly Ignác. — Schmidt Frigyes 2 frtot. — **1891-re:** Károly Ignác. — **Máté Lajos.** — Szányi Béla. (1892-re is előre 1 frtot). — **1892-re:** Lehr Vilmos pótlásul 2 frtot, **1893-ra:** 1 frtot.

Rendes tagdíj 1886-ra: Dr. Váli Béla. — **1889-re:** Kőrösi Henrik, (pótkötetért is 1 frtot). — **1890-re:** Bélay Jenő. — Gyürky Ödön, (oklevélért és pótkötetért is). — Dr. Székely György, (oklevélért is 2 frtot). — **Tiber Ágost.** — Dr. Weninger László. — **1891-re:** Dr. Bánóczi József. — Boros Gábor. — Balassa József pótlásul 1 frtot. — Cserny Ernő, (1892-re is előre 1 frtot). — Cserei József. — Dergács Sándor. — Erdélyi Pál pótlásul 2 frtot. — Hellebrant Árpád. — Hajnal Imre. — Henning Rudolf. — Hehelein Károly. — Jurkovich Emil. — Korber Imre, (oklevélért is 2 frtot). — Kutruetz Rezső (oklevélért is 2 frtot). — Liska János, (oklevélért is 2 frtot). — Lászlófy Kamill. — Marnsák Pál. — Petrovich Ferencz. — Paulik A. Miklós. — Pirchala Imre, (1892-re is előre 1 frtot). — Petz Gedeon pótlásul 2 frtot. — Pruzsinszky János 3 frtot. — Paulik József. — Pácz Sándor. — Ranschburg Viktor, (1892-re is előre 1 frtot). — Reményi Ede. — Rózsa Vitál. — Dr. Szamosi Janos, (1892-re is előre 1 frtot). — Szigetvári Iván pótlásul 3 frtot. — Szölgvény Ferencz.

Előfizetés 1891-re: Ciureiu Miklós. — Dévai állami főreáliskola az i. félévre. — Kolozsvári m. kir. tanárképző, (1892-re is előre 1 frtot.) — Kőrömczbányai főreáliskola. — Kunszentmiklósi ref. gymn. a II. félélvre. — Miskolczi ref. főgymn. a II. félélvre. — Lőcsei kir. főgymn. — Szegedi főgymnasiumi önképzőkör. — Szathmári kir. kath. főgymnasium. — Szakolcza; gymn. igazgatóság. — Váczi kegyesrendi főgymnasium.

Oklevélért: Dr. Kvacala János. — Szeitl Kamill.

Kelt Budapesten, 1891 szeptember 20-án.

Userhalmi Samu,

a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.

I., vár, Verbőczy-utca 16. sz.

Kérelem!

*A legmélyebb tisztelettel kérem a tagtársakat, hogy hátra-
lékos tagdíjait az általam szeptember végén levélben meg-
küldött „Befizetési lap“ felhasználásával október folyamán
mindenesetre sziveskedjenek megküldeni.*

A befizetési lapra nem kell utalványbélyeg.

Budapesten, 1891 október 5-én.

A pénztárnok.

I., vár, Verbőczy-u. 16. s

Értesítés.

A Révai testvérek könyvkereskedésével eddig fennállott szerződés felbontása lehetővé tette, hogy az alább következő három munkánál *iskolai könyvtárak, tanárok, egyetemi hallgatók* és (az illető igazgató urak ajánlatára) *középiszkolai tanulók* számára, a célra való tekintetből, rendkívül árkedvezményt engedhessünk.

1. *Beöthy Zsolt*: **A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.** Két kötet. I. 1526—1774. (304 l.); II. 1774—1788. (384 l.). Eddigi ára 4 frt, most ... .. 2 frt

2. *Heinrich Gusztáv*: **A német irodalom története.** Az őskortól a nemzeti irodalom fölvirágzásáig. Két köt. (XVI. 576 és XVI. 567 l.) Eddigi ára 7 frt, most... .. 3 frt

3. *Simonyi Zsigmond*: **A magyar nyelv.** Két kötet. I. A magyar nyelv élete. (301 l.) — II. A magyar nyelv szerkezete. (363 l.) Eddigi ára 4 frt, most ... .. 2 frt

Együttes megrendelésnél a három munka ára (7 frt helyett) csak 5 frt; díszes angolvászon kötésben 7 frt. — Tanulóknak kívánatra több havi részletfizetés mellett is.

Megrendelések egyenest a magyar tud. Akadémia főtitkári hivatalához intézendők.

Budapest, 1891. szept. 1.

A M. T. Akadémia főtitkári hivatala.